

Centar za razvoj Jablaničkog
i Pčinjskog okruga

REGIONALNI RAZVOJNI PLAN JABLANIČKOG I PČINJSKOG OKRUGA

Turizam

1 UVOD

1.1 Uvod i delokrug rada

Ovaj izveštaj o Planu razvoja turizma u južnoj Srbiji je naručen septembra 2007. od strane Centra za razvoj Jablaničkog i Pčinjskog okruga (CDJPO) i finansiran od strane Programa za razvoj Ujedinjenih nacija (UNDP) u južnoj Srbiji, kao deo Programa oporavka i oživljavanja opština (MIR), faza 2.

Jedna od prvih stvari koje je CDJPO uradio po osnivanju bila je identifikacija sedam prioriternih regionalnih projekata. Ovaj Plan razvoja turizma u južnoj Srbiji je jedan od sedam prioriternih projekata. Cilj ovog projekta je da se izradi održivi plan za razvoj turizma u regionu i da se identifikuje koje bi trebalo da budu ključne aktivnosti i projekti. U obavljanju ovog posla trebalo je obaviti sledeće zadatke:

- Analiza i pregled postojećih relevantnih dokumenata;
- Posete mestima koja su turističke atrakcije u regionu;
- Konsultacije i sastanci sa ključnim ljudima i zainteresovanim stranama u oblasti turizma; i
- Priprema prioriternih projekata i predloga u turizmu.

1.2 Struktura izveštaja

U ovom izveštaju se prvo pravi pregled i evaluacija sektora turizma na nacionalnom nivou u pogledu administrativnih struktura, doprinosa ekonomiji, šeme dolazaka posetioca i nacionalne strategije za turizam (Deo 2). *Deo 3* bavi se situacijom u regionu južne Srbije u smislu njenog geografskog i strateškog konteksta za transport, aktivnostima MIR2 i CRJPO, Regionalnom strategijom razvoja koju je uradila Evropska agencija za rekonstrukciju (EAR) i šemom poseta turista za ovaj region. Pregled situacije u turizmu u svakoj od opština je urađen u *Delu 4*. On pokriva turističke sadržaje u petogodišnjim strategijama razvoja, kao i procenu glavnih turističkih resursa. Komentari i preporuke dati su za svaku od opština.

Deo 5 daje kratku SWOT analizu (snage, slabosti, šanse i pretnje) za region. Ovo je praćeno u *Delu 6* ključnim regionalnim predlozima za turizam, koji pokrivaju glavne atrakcije, tematske proizvode, ciljna tržišta i moguće veze. U *Delu 7* iznose se prioriterni razvojni projekti u turizmu a *Deo 8* predstavlja zaključak sa programom implementacije i fazama.

Dodatak I (Bibliografija) ovog izveštaja obezbeđuje listu dokumenata koji su konsultovani a *Dodatak II* sastanke i posete ključnim atrakcijama u regionu.

2 TURIZAM U SRBIJI

2.1 Turizam I administrativne strukture

Nacionalna turistička administracija: Odeljenje za turizam, koje čini deo Ministarstva za ekonomiju i regionalni razvoj, je nacionalna vladina agencija koja se bavi turizmom u Srbiji. Postoji Državni sekretar za turizam koji se bavi nacionalnom politikom i planiranjem za državni nivo. Odsek za turizam takođe radi kategorizaciju hotela u celoj zemlji. Ima nekoliko izmena na nivou ministarstava i odseka koje utiču na turizam i koje su se desile istovremeno sa promenama u vladi u poslednjih pet godina. Na primer, pre oko godinu dana, turizam je na ministarskom nivou bio deo Ministarstva trgovine, turizma i usluga.

U 2006. dva dokumenta je pripremila bivše Ministarstva trgovine, turizma i usluga, *Investirajte u turizam u Srbiji i Strategija turizma u Republici Srbiji*, koji postavljaju kontekst za dalji razvoj turizma u zemlji. Sadržaj ovih dokumenata opisan je dole. Planiranje u Srbiji radi se na nacionalnom i opštinskom nivou, bez oficijelne regionalne organizacije koja bi ispunjavala funkcije u turizmu ili planiranju. Urbanistički planovi se pripremaju za desetogodišnji period.

Nacionalna turistička organizacija Srbije (NTOS) je nacionalna agencija za promovisanje turizma u zemlji. Ona takođe radi turistička marketinška istraživanja i sakuplja relevantne informacije o turizmu. Marketinške aktivnosti najčešće se fokusiraju na predstavljanje na međunarodnim sajmovima turizma u Londonu, Moskvi i Berlinu kao prioritetima, sa malo naglaska na među-regionalnoj saradnji sa, na primer, Rumunijom, Bugarskom ili Mađarskom, zbog ograničenja u budžetu. Marketinški fokus je na skijanju (Zlatibor i Kopaonik), lekovitim banjama, gradskim sredinama u Beogradu, na plovidbama po Dunavu i na planinama. Glavna inostrana tržišta su Crna Gora, Makedonija, Bugarska, Nemačka i Velika Britanija. NTOS i Turistička organizacija Beograda često zajednički nastupaju na turističkim sajmovima.

NTOS je, kao i turizam na ministarskom i nivou odseka, u toku reorganizacije u poslednjih pet godina, što za posledicu ima nedostatak operativnog kontinuiteta. U smislu važnosti južne Srbije u nacionalnom kontekstu, i još preciznije u NTOS marketinškoj perspektivi, region sa smatra veoma niskim prioritetom. U stvari, NTOS marketinški dokument, *Srbija: Iskusite je svim svojim čulima*, ne pominje region niti ijednu od atrakcija u ovoj oblasti.

Opštinska turistička administracija: U Srbiji ne postoji regionalna turistička administracija. Opštine su preuzele funkcije u turizmu na lokalnom nivou i, u nekim slučajevima, osnovale zasebne turističke organizacije. Ove turističke organizacije se finansiraju iz opštinskog budžeta i tipično je da imaju male kancelarije sa jednim ili dvoje zaposlenih. Opštinske turističke organizacije vrše lokalni marketing turističkih atrakcija (najčešće izradom brošura), sakupljaju statističke podatke i osnivaju turističke informativne centre. Opštine i njihove turističke organizacije takođe vrše kategorizaciju privatnog smeštaja i smeštaj u pansionima (ali ne I za hotele kojima se bave na nacionalnom nivou) po sistemu zvezdica i često upućuju posetioce u njih. Kategorizacija se radi na osnovu postojećih kapaciteta, da li su kupatila zajednička I na osnovu veličine soba.

Zakon o turizmu 2005: Zakon o turizmu je usvojen u Vladi Srbije maja 2005. On određuje uslove za proglašavanje turističkih zona, definiciju turističkog regiona, funkcije NTOS-a i lokalnih turističkih organizacija, turističke takse i Turistički razvojni fond, između ostalih tema vezanih za turizam. Turistička zona je definisana od strane relevantnog Ministarstva za turizam i može se izdavati privatnom sektoru kroz zajednička ulaganja kroz tenderski proces. Ovo je relevantno za integralni model razvoja resursa. Zakon o turizmu je u procesu revidiranja kako bi se fokusirao na promene u poslovanju turističkih agencija.

Turističke takse se određuju od strane opština za hotelske goste. Osim toga, postoje određene “turističke oblasti” u kojima se naplaćuje turistička taksa za razvoj od koje 80% ide u opštinske fondove a 20% u Vladin Turistički fond za razvoj. Ovaj fond je pod upravom relevantnog nacionalnog ministarstva i koristi se za finansiranje pripreme nacionalne strategije za turizam, obuku i investicione programe, projekte i razvoj infrastrukture, kao i ostalih aktivnosti na tom polju koje mogu pomoći da se poboljšaju uslovi za investiranje u zemlji. Turistički fond za razvoj, osnovan juna 2005., često obezbeđuje asistenciju u ruralnim oblastima i poznatim banjama. U 2006. nekih RSD 500miliona (US\$ 8,5 miliona) je izdvojeno da podrži investicije u oblasti turizma, uključujući i Vlasinsko jezero.

2.2 Turizam i ekonomija

Doprinos sektora turizma ekonomiji: Dok statistički podaci o turizmu u Srbiji ne mogu da odrede doprinos turizma nacionalnoj ekonomiji, cifre navode da je udeo sektora u **BNP** neka 2.5% i da generiše 5-6% ukupne zaposlenosti. Srbija se pojavila pet godina posle deкаде konflikata tako što se pozitivno pokrenula kroz ekonomsku tranziciju sa poboljšanjem investicione i poslovne klime. Ovo se ogledalo u povećanju stranih direktnih investicija i u procesu privatizacije, mada, na žalost, u procentima koji su niski u poređenju se potrebama zemlje. Investicioni uslovi u Srbiji su među najpovoljnijima na Balkanu, sa najmanjim korporativnim taksama (10%) i kompletnom repartijacijom kapitala od strane stranih firmi, na primer.

Proces privatizacije: Agencija za privatizaciju je glavno telo Vlade koje upravlja procesom privatizacije i restrukturiranja bivših Vladinih entiteta. Ona je asistirala u privatizaciji velikog broja hotela koji su nekada bili u vlasništvu države, kao i restorana, uključujući i prodaju međunarodnim investitorima. Međutim, zaključak *Strategije turizma Republike Srbije* je da ima još mnogo toga da se obavi pre nego što zemlja bude dostigla nivo poslovanih rezultata svojih konkurenata u regionu. Smeštajni kapaciteti u vlasti države nemaju odgovarajuće upravljanje niti održavanje i ovo smanjuje kvalitet turističkog proizvoda na ponudi u zemlji. Tipičan hotel u Srbiji je u standardu dve ili tri zvezdice i renoviran je otprilike pre 13 godina. Prihodi koji se ostvaruju po sobi u prosečnom hotelu se procenjuju na oko 40% od onih koje imaju tipični međunarodni standardi sa godišnjim iskorišćenjem kreveta koje dostiže 28% u oktobru 2005. (Iz: *Strategije turizma Republike Srbije*). Privatizacija hotela, kao i investiranje u smeštajne kapacitete, je prirodno mnogo naprednije u Beogradu nego drugde, sa dva Best Western hotela kao skorašnji dodatak gradskim hotelima, a Holiday Inn hotel je u rekonstruisanju i Hilton hotel u perspektivi.

Noćenja i prihodi u turizmu: Najnoviji podaci iz Odseka za turizam su iz 2006. i oni pokazuju da je bilo 2.006.488 “noćenja” (ili registrovanih gostiju u hotelskom smeštaju) u toj godini. Od toga je domaćih posetioaca 1.537.646 (gotovo 77%) a stranih 468.842 (23%). Ukupan broj dolazaka pokazuje malo povećanje u odnosu na 2005. (1.988.469 dolazaka) što je ukupni porast za 1% u 2004. (Iz: Cifre su iz *Opštine Srbije 2006.* koje je izdao Statistički zavod Republike Srbije 2007.). Noćenja u 2005. su se popela na gotovo 6,5 miliona noćenja, od kojih su noćenja stranaca (što daje porast od 15%) pokazala porast od 19% u odnosu na 2004., dok su noćenja domaćih gostiju porasla za 6%. Računi za zamenu novca u menjačnicama za prvih devet meseci u 2005. iznose US\$ 226,9 miliona, što je porast za 43% u odnosu na isti period u 2004., sa procenom od US\$ 300 miliona za celu godinu. Međutim u najvećem broju slučajeva radi se o individualnim a mnogo manje grupnim posetama.

2.3 Vlasništvo nad zemljom

Vlasništvo nad zemljištem u Srbiji je određeno Zakonom o imovini republike Srbije a status zemljišta je određen Zakonom o planiranju i izgradnji i ono je kategorisano kao “javno” i “ostalo” zemljište. “Javno” zemljište je namenjeno za ključne infrastrukturne namene kao što su škole, bolnice i putevi. “Ostalo” zemljište je dalje podeljeno na gradsko građevinsko zemljište kojim se raspolaže na osnovu generalnog urbanističkog plana i na zemljište van urbanih zona. Iako je država vlasnik postepeno se menja imovinska struktura zemljišta. Zemljište sa objektima se daje u zakup a samo zemljište se daje u zakup na period od 99 godina čime se omogućava gradnja i raspolaganje njime. Beograd kao grad posebno dobro koristi ove mogućnosti i ubira dobre prihode od ovakvog načina raspolaganja imovinom. Registracija vlasništva u zemlji se poboljšava. Međutim, mnogi vlasnici zemlje, posebno u ruralnim oblastima, ne mogu se registrovati bilo zbog nerešenih vlasničkih odnosa, bilo zbog nelegalne gradnje. Iako ima pomaka, pa je država dozvolila da opštine daju u zakup poljoprivredno zemljište ali upravo nelegalna gradnja i neraščišćeni imovinsko pravni odnosi imaju za posledicu smanjenje mogućnosti za razvoj.

2.4 Nacionalna turistička strategija

Postojeće prednosti i mane: *Strategija turizma* je ocrtala prednosti turističke ponude u Srbiji, na primer:

- Otvorenost, gostoprimljivost i pozitivan odnos ka turizmu od strane Srba;
- Geografska lokacija zemlje u jugo- istočnoj Evropi;
- Potencijal podzemnih i nadzemnih voda u zemlji sa rekom Dunav posebno, i sa banjama koje su jedinstvena atrakcija u ovom delu Evrope;
- Netaknuta priroda na planinama i okolina pod šumama;
- Kulturno nasleđe i izgrađeni resursi; i
- Duhovna i kulturna kreativnost, posebno u smislu lokalnih manifestacija.

Nepovoljni faktori u okviru međunarodnog turističkog konteksta koji su očitii su:

- Nedostatak svesti o Srbiji kao turističkoj destinaciji;
- Nedostatak opšte-prihvaćene nacionalne vizije za turizam u zemlji;
- Nedostatak saradnje i koordinacije između relevantnih agencija i interesnih grupa, neadekvatno određena upotreba zemljišta i planskih odredaba, loše upravljanje objektima i loša ekološka održivost;
- Neadekvatna svest o vrednosti turističkog proizvoda u Srbiji;
- Ograničen prilaz Srbiji (u smislu malog broja međunarodnih aerodroma i vazdušnog pristupa, posebno za niskobudžetne prevoznike) i ograničen broj strateških autoputeva; i
- Nedostatak međunarodnih standarda u smeštajnim kapacitetima i loše obučena i nefleksibilna radna snaga.

Turistička vizija i ciljevi: *Strategija turizma* je oslikala viziju za nacionalni turizam do 2015. koja naglašava važnost reke Dunava, centralno- Evropske i Balkanske karakteristike. Beograd bi bio fokus za posetioce kao vodeći grad u ovom delu evrope. U smislu mogućeg marketinškog “brendiranja” za Srbiju izveštaj je sadržao sledeće ključne reči: srpska kultura, umetnost, književnost i zabava, lokalna gostoljubivost; strast i ponos; i jedinstvo tradicije i savremenosti. *Strategija turizma* je takođe dala četiri cilja za nacionalni turizam kako sledi:

- Stimulisati, posebno kroz međunarodni turizam, ekonomski rast i kvalitet života za lokalno stanovništvo;
- Promovisati pozitivni međunarodni imidž zemlje kroz turizam;
- Promovisati dugoročno očuvanje kulturnih i prirodnih resursa; i
- Dostići međunarodne standarde za turističke atrakcije i turističke proizvode u skladu sa sadašnjim evropskim praksama.

Izveštaj je takođe identifikovao sledeće turističke proizvode, koji su posebno relevantni za zemlju: kratki gradski odmori; poslovni turizam i SIKI (sastanci, inicijative, konferencije i izložbe); zdravstveni turizam; planine i jezera; teme koje se tiču reka ili “nautičke” teme; i ruralni turizam.

Ključni zadaci predloženi u strategiji: *Strategija turizma* postavlja određeni broj zadataka ili projekata koje bi trebalo ostvariti da bi strategija bila ostvarena. Oni uključuju sledeće:

1) Infrastruktura i transport:

- Obezbediti pristup zemlji za aviokompanije sa niskim cenama;
- Preneti prioritete za turizam, planiranje, i mehanizme za finansiranje (posebno za infrastrukturu) u sve sektore i nivoe Vlade;
- Podržati turističke objekte sa lokalnim i strateškim vladinim finansiranjem infrastrukture kako bi se privukao privatni sektor da investira; i
- Fasilitirati carinske i policijske formalnosti i kontrolu.

2) Turistički proizvod:

- Pripremiti master planove i razvojne predloge u “srednjoročnom periodu” za sve ključne turističke destinacije;
- Povećati zaštitu ekološki osetljivih oblasti da bi se pokrilo približno 20% zemlje;
- Staviti naglasak na mali i srednji biznis u sektoru turizma;
- Promovisati međunarodne standarde u industriji ugostiteljstva;
- Promovisati investiranje u privatni sektor, posebno od strane međunarodnih “brendova”; i
- Izgraditi “veštačke atrakcije i tematske parkove” za “nekoliko atraktivnih panoramskih ruta u najatraktivnijim delovima ...jugo istočne Srbije”.

3) Ljudski resursi:

- Implementirati unutrašnji turistički marketinški plan usmeren ka domaćem tržištu;
- Pripremiti i implementirati sveobuhvatan ugostiteljski program u Srbiji sa međunarodnim standardima obuke;
- Reformisati pravila o zapošljavanju u sektoru turizma; i
- Obezbediti škole za upravljanje hotelima i za ugostiteljstvo u celoj zemlji.

4) Integracija sa ostalim sektorima:

- Uspostaviti efektivni sistem prostornog upravljanja za turističke atrakcije;
- Promovisati turizam u kulturi u celoj zemlji i razviti jak poljoprivredni i kulturni proizvod;
- Uspostaviti sveobuhvatan regulacioni sistem u turizmu; i

- Promovisati institucionalnu saradnju u okviru sektora turizma koja sadrži javne i nevladine organizacije.

5) Nacionalni turistički marketing:

- Kreativno definisati srpski turistički brend;
- Implementirati međunarodnu marketinšku kampanju za celu zemlju;
- Reorganizovati TOS i slične agencije; i
- Razviti marketinški i sistem rezervacija zasnovan na websajtu.

6) Turistički menadžment i organizacija:

- Ustanoviti nacionalnu viziju za turizam, kao i za regionalne i lokalne oblasti;
- Razviti efektivan metod sakupljanja i praćenja statistike u turizmu i za procenu uticaja na nacionalnu ekonomiju;
- Osnovati nacionalnu turističku razvojnu agenciju;
- Promovisati efektivnan sistem podrške za investicije u turizmu; i
- Uspostaviti efektivan sistem kontrole kvaliteta za sektor turizma.

Planirane investicije: *Strategija turizma* je napravila pregled pretpostavljenog ulaganja u hotele do 2015. i zaključila da 70% hotela planira da investira. Ohrabrujuće, najveći udeo (80%) je iz jugo-istočnog regiona, sa Beogradom koji je blizu na drugom mestu (79%). Preko polovine onih koji nameravaju da investiraju nameravali su da se upuste u renoviranje sa jednom četvrtinom koja namerava da izgradi novi proizvod i objekte. Na jugo-istoku 63% hotela namerava da renovira svoje objekte. Prosečna investicija po hotelu iznosi oko 1,4 miliona u narednih deset godina ili preko 13.800 po sobi. Zanimljivo je da je jugo-istok planirao najveće planirane investicije po hotelskoj sobi od 19.000 u zemlji. Kao opšte pravilo, menadžeri hotela nameravaju da poboljšaju kategoriju soba ili kapaciteta, ali ne menjaju marketinško pozicioniranje. Većina investicija (75%) je planirana do 2008.

Regionalni klasteri: Zemlja je podeljena u četiri „klastera“ ili regiona: Beograd; Vojvodina; jugo zapadna Srbija; i jugo istočna Srbija. Oblast koja je predmet ovog izveštaja spada pod „jugo-istočnu Srbiju“ i tematski je opisana kao „Još neotkrivena“ u *Strategiji turizma*. Osnovni proizvodi ovog klastera su „ture“, „specijana interesovanja“, planine i jezera, zdravstveni i ruralni turizam. Glavne atrakcije koje su identifikovane uključuju sledeće:

- Priroda: jezera (uključujući Vlasinu), termalni izvori/banje, planine i pećine;
- Kultura: manastiri i arheološka nalazišta, muzeji i umetničke galerije;
- Događaji i festivali: film, kulturni i horski festivali; i
- Avansturističke aktivnosti: skijanje, lov, ekstremni sportovi, biciklizam i motociklizam.

Pet ključnih destinacija je identifikovano u klasteru jugo- istočne Srbije, od kojih jedna, Vlasinsko jezero, spada u region južne Srbije. Ono je takođe navedeno kao ključni investicioni projekat kao i obnova banja.

2.5 Turizam i obuka u ugostiteljstvu

Postoji izvestan broj menadžerskih kurseva koje drži privatni sektor, a koji se bave turizmom i ugostiteljstvom u zemlji, koji su locirani u Novom Sadu i Beogradu. Glavni među njima su:

- Singidunum Univerzitet, u Beogradu ali sa prostorijama i u Novom Sadu, je bio osnovan 2005. i povezan je sa Lincoln University u Kaliforniji. Ima devet fakulteta od kojih je jedan za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu, koji ima oko 300 mesta, a 150-200 studenata svake godine diplomira. Studenti plaćaju školarinu od oko 1.500 eura godišnje za trogodišnje školovanje i imaju redovne obuke na poslu u hotelima;
- Univerzitet braće Karić je osnovan 1992. sa prostorijama u Beogradu i Novom Sadu. Ima i kurseve za master u Upravljanju hotelima koji su počeli od 2005.; i
- Fakultet za sport i turizam (TIMS) u Novom Sadu koji nudi kurseve za turizam, sport i rekreaciju, fitnes i wellness. Kursevi u turizmu se fokusiraju na menadžment, biznis, marketing i ekonomiju.

Procenjenih 400-500 kvalifikovanih studenata sa menadžerskih kurseva u turizmu i ugostiteljstvu godišnje ima u Srbiji, od kojih po gruboj proceni polovina nastavi da radi u sektoru turizma. Jasno, što se tiče južne Srbije, ukoliko će biti ekspanzije u kvalitetnom smeštaju za posetioce, biće potrebno da se obezbedi adekvatno obučeno osoblje da zadovolji potrebe. Bitno je naglasiti da se ekspanzija hotela nastavlja u Beogradu i region će morati da se bori sa glavnim gradom i da pokuša da privuče obučeno osoblje koje je izašlo sa fakulteta u nove hotele. Viša trgovačka škola u Leskovcu ima kurs za turizam koji bi se mogao povezati sa ovim institucijama da razvije obuku za upravljanje u ugostiteljstvu. Takođe treba naglasiti da je najbliži kurs u regionu u Makedoniji. Fakultet za turizam u

Skopju osnovan je 2006. i ima veze sa Novim Sadom. On nudi trogodišnji kurs za diplomu za turizam (kako je definisano u Srbiji) po ceni od 2.000 eura godišnje. Godišnje se upiše 150 studenata a tokom četiri meseca godišnje je organizovana praktična obuka.

3 REGION JUŽNE SRBIJE

3.1 Geografski opis

Region južne Srbije se graniči sa Makedonijom na jugu, Kosovom na zapadu, Bugarskom na istoku i Niškim, Topličkim i Pirotskim okrugom na severu. Na ovu oblast ćemo se pozivati kao na “region” u mnogim slučajevima u čitavom tekstu ovog izveštaja. Regionom dominiraju dve kotline Leskovačka i Vranjanska, koja su povezana 30 km dugom Grdeličkom klisurom. Planinske oblasti, uglavnom na istočnom delu uzdižu se do 1.900m sa Besnom Kobilom kao najvišim vrhom. Ima četiri godišnja doba i godišnje padavine su u proseku 600-700mm sa prosečnom temperaturom od 11C° u nizijama i od 6.7C° u planinskim predelima.

Dva okruga (Jablanički i Pčinjski) koji čine region predstavljaju 7% Srbije a njihovo stanovništvo od gotovo 470.000 ljudi čini 6% od ukupnog stanovništva od 7,5 miliona (popis od 2002.). Stanovništvo regiona je grubo podeljeno u dva okruga na oko 241.000 u Jablaničkim šest opština (Bojnik, Vlasotince, Lebane, Leskovac, Medveđa i Crna Trava) i 228.000 u Pčinjskim sedam opština (Bosilegrad, Bujanovac, Vladičin Han, Vranje, Preševo, Surdulica and Trgovište). Stanovništvo u oba okruga se smanjilo od 1991. Veliki broj stanovnika iz Jablaničkog okruga (gotovo 95%) su Srbi sa najvećom nacionalnom manjinom koju čine Romi od oko 4%. U Pčinjskom okrugu, Srbi čine 65% stanovništva, sa 24% Albanaca, 5% Roma i gotovo 4% Bugara. Albanci čine 90% stanovništva u opštini Preševo i 55% u opštini Bujanovac. Opština Bosilegrad ima preko 70% etničkih Bugara. U smislu podele po religijama, oni koji pripadaju Pravoslavnoj crkvi čine gotovo 95% u Jablaničkom i gotovo 70% u Pčinjskom okrugu, sa proporcijom od gotovo 54% muslimana u Pčinjskom (većinom u Preševu i u Bujanovcu). Region ima visok stepen nezaposlenosti od gotovo 30% u Pčinjskom i 40% u Jablaničkom okrugu. .

Pčinjski okrug je nešto veći sa 3.520 km kvadratnih dok Jablanički čini 769 km kvadratnih. Leskovac je najveća opština u regionu koja pokriva 1.024 km kvadratnih i Vranje kao sledeća po veličini sa 860 km kvadratnih. Najmanje opštine su Preševo i Bojnik, svaka od po 264 km kvadratnih, zatim Vlasotince (308 km kvadratnih) i Crna Trava (312 km kvadratnih). Kad je stanovništvo u pitanju, opština Leskovac ima najveći broj stanovnika sa 156.000, a Vranje je sledeće sa 87.000. Najmanje naseljena opština je Crna Trava sa jedva oko 2.500 ljudi.

Južna Srbija se smatra jednim od najsiriomašnjih regiona u zemlji sa sedam od trinaest opština (Preševo, Bujanovac, Medveđa, Crna Trava, Bosilegrad i Trgovište) koje su kategorisane kao “najnerazvijenije” u Srbiji. Postoji zajednička zavisnost od poljoprivrede i u industrijskom sektoru u oba okruga. Leskovac je doživeo znatan pad u svojoj tekstilnoj industriji. Privatizacija društvenih preduzeća se nastavlja sa najvećom u Leskovcu, Zdravlje, koja je prodata firmi Actavis; DIV u Vranju prodatoj British American Tobacco; kao i Knauf u Surdulici. Poljoprivreda u regionu je pretežno vezana za gajenje pšenice, kukuruza i krompira. Gaji se i voće (jabuke, kruške, dunje, šljive, orasi, breskve, trešnje i kajsije) i postoji mali, pri tom u smanjenju, sektor gajenja grožđa.

3.3.2 Strateške veze za transport

Najbliži međunarodni aerodromi u regionu su u Beogradu i Skopju (Makedonija) sa regionalnim aerodromima u Nišu (uglavnom čarter) i u Prištini. Koridor 10 je glavna “arterija” koja prolazi kroz čitav region. On uključuje put E-75, koji povezuje Budimpeštu- Beograd- Niš- Leskovac- Vranje, Skopje- Solun. Istom trasom se pruža I železničko koridor. Od Beograda do Leskovca put ima dve saobraćajne trake u oba smera, sa jednom pomoćnom trakom, a od Leskovca do granice sa Makedonijom je put u dva smera što umnogome usporava protok motornih vozila. Nekih 10.000.000-15.000.000 vozila dnevno po proceni koriste put E75 između Leskovca i Makedonske granice. Postoji namera da se u dogleđno vreme krene sa završetkom autoputa do makedonske granice ali još uvek bez preciznih rokova. Osim toga, ima nacrt za obnovu pruge koji bi obezbedili dvojni kolosek, daljinsku gasovodnu liniju, optički kabl i 400KW električni vod.

Put M9 koji vodi od istoka ka zapadu od Prištine do bugarske granice kroz Medveđu, Lebane, Leskovac, Vlasotince i Pirot je takođe značajan regionalni put. Međutim, uglavnom su lokalni putevi u regionu u različitom stanju. Neki se popravljaju, kao put Preševo- Gnjilane na Kosovu (M25) i Lebane- Orane. Ostali su asfaltirani ali su u lošem stanju, a još više ih je neasfaltirano. Glavna železnička linija od Beograda do Leskovca nema dvojni kolosek celom dužinom ali je dobro to što je izvršena elektrifikacija.

Od Leskovca do makedonske granice pruga ima jedan kolosek i ide duž puta E75. Stanice su u Leskovcu i Preševu. S obzirom na vreme putovanja vozom od Leskovca do Beograda od nekih pet sati, javni transport putnika je uglavnom preuzet od strane ekspresnih autobuskih linija. Ima i privatnih i državnih autobuskih prevoznika (od kojih su Jugekspres Leskovac i Jedinstvo Vranje najvažniji).

3.3 UNDP MIR2 inicijativa

Program za razvoj Ujedinjenih Nacija (UNDP) u koordinaciji sa svojim ključnim partnerima, Vladom Srbije, Evropskom agencijom za rekonstrukciju (EAR), Kraljevinom Švedskom (Švedska međunarodna agencija za razvoj, SIDA), Republikom Austrijom (Austrijska razvojna agencija) Kraljevinom Norveškom, je prisutan u regionu od 2001. U ovom periodu je implementiran širok spektar programa koji su se prvobitno fokusirali na post-konfliktnu situaciju, očuvanje mira i pomirenje, kao što je Program brzog zapošljavanja i Program napretka i oporavka opština južne Srbije (SSMIRP). Međutim, sa nastavkom Faze 2 SSMIRP programa i sa Programom poboljšanja i oživljavanja opština (MIR), aktivnosti su se progresivno kretale ka izgradnji kapaciteta i reformi lokalne vlade.

Sa završetkom SSMIRP faze 2 i MIR1, UNDP i njegovi ključni učesnici i partneri razvili su novi unificirani program. Tako, MIR2 gradi na dostignućima prethodnih programa dok istovremeno teži da izvrši značajan uticaj na regionalnu saradnju, strateško planiranje, upravljanje u opštinama i pružanje usluga građanima. MIR2 je aktivan u čitavom regionu Jablaničkog i Pčinjskog okruga i ima glavnu kancelariju u Vranju, pod-kancelariju u Leskovcu i kancelarije za implementaciju projekata u svim opštinama.

3.4 Centar za razvoj Jablaničkog i Pčinjskog okruga

Centar za razvoj Jablaničkog i Pčinjskog okruga (CRJPO) je osnovan kao društvo sa ograničenom odgovornošću novembra 2006., kao deo MIR2 programa, da podrži dugoročni ekonomski i socijalni razvoj u regionu. Svrha osnivanja CRJPO je da se osnuje organizacija koja će rezultirati u integraciji razvojnih napora za južnu Srbiju. Centar ima kancelarije u Leskovcu a njime upravlja Skupština koju čine: predsednici svih 13 opština (Vranje, Leskovac, Bujanovac, Medveđa, Bojnik, Preševo, Surdulica, Bosilegrad, Vladičin Han, Crna Trava, Trgovište, Lebane i Vlasotince); Regionalna privredna komora; predstavnici privatnog sektora (uključujući BAT, Zdravlje/Actavis i Knauff); i predstavnici građanskog društva (Resurs Centar iz Leskovca, Generator iz Vranja i Odbor za ljudska prava iz Bujanovca).

Strateški ciljevi CRJPO uključuju:

- Preuzeti vođstvo u procesu planiranja za region;
- Privući finansiranje i investicije u region;
- Obezbediti strateški smer i podršku ključnim činiocima i partnerima; i
- Obezbediti održivost i dugoročnu budućnost regionalnim programima i aktivnostima.

U ispunjavanju ovih ciljeva CRJPO ključne aktivnosti su i sledeće:

- Priprema Regionalnog razvojnog plana za 2008-2012;
- Sprovođenje programa i projekata i identifikovanje izvora finansiranja za njih;
- Biti prepoznat kao ključni činioc od strane međunarodnih donatora u socio- ekonomskom razvoju u regionu;
- Obezbeđivanje povoljne klime za regionalne investicije;
- Definisane potrebe za obukama za socijalni razvoj i razvoj opština, građanskog društva i NVO; i
- Promovisanje socijalnog razvoja kroz programe podrške.

CRJPO je na početku rada identifikovao regionalne prioritetne projekte. To su sledeći projekti:

- Studija izvodljivosti za regionalni turizam: Turizam je sagledan kao prioritet od strane opština posebno u smislu koristi od protoka saobraćaja na putu E75;
- Studija izvodljivosti o barijerama za investiranje: Identifikovanje ključnih smetnji za investiranje u region;

- Studija izvodljivosti za vodosnabdevanje za Bujanovac i Preševo: Identifikovanje najboljeg rešenja za vodosnabdevanje za ove dve opštine;
- Studija izvodljivosti za regionalne puteve: Određivanje koji putni pravci zahtevaju poboljšanje da bi se poboljšao pristup i investicione mogućnosti;
- Priprema regionalnog prostornog plana: Nadgledanje pripreme prostornog plana za korišćenje zemljišta koji radi nacionalna agencija za prostorno planiranje;
- Studija izvodljivosti za upravljanje čvrstim otpadom u regionu: Identifikovanje neophodnih deponija, transfer stanica, reciklažnih centara i transportnih objekata za sakupljanje i odlaganje čvrstog otpada u Pčinjskom okrugu; i
- Kanalizacioni prsten i postrojenje za prečišćavanje otpadnih vodana Vlasinskom jezeru: Izgradnja postrojenja za prečišćavanje koje bi podržalo razvoj oblasti oko Vlasinskog jezera.

3.5 Regionalna strategija razvoja za južnu Srbiju

Integralni plan socio-ekonomskog razvoja: Južna Srbija (2005-2007) je pripremljen od strane EAR-a u maju 2005. On je uspostavio regionalni plan i strategije za region južne Srbije i dao osnovu za Regionalni plan socio-ekonomskog razvoja (RSEDP), projekat koji je finansirala EU a kojim je upravljala EAR. RSEDP bi funkcionisao u ispunjavanju dela procesa prema Evropskoj ekonomskoj i socijalnoj kohezionoj politici. RSEDP je pokrio Jablanički i Pčinjski okrug, zbog čega su konsultacije obavljene sa svih 13 opština u toku pripreme Integralnog plana. On je takođe uključio i sadržaj *Prostorni plan i infrastrukturna oblast duž Koridora 10 od Niša do makedonske granice (Službeni glasnik br.77)* koji je legalni plan korišćenja zemljišta koji je pripremljen novembra 2002. Osim toga, kao deo procesa realizacije projekta, radna grupa za turizam je osnovana kao jedna od pet radnih grupa.

U Integralnom planu je zapaženo da je tržište za turizam u južnoj Srbiji zavisno od domaćeg tržišta, da postoji veliko smanjenje broja posetioca i noćenja (posebno stranih gostiju) od 1990. On je formulisao strateški cilj za turizam u južnoj Srbiji do 2015. na sledeći način: ostvariti “dobro razvijen turistički potencijal i bolji turistički imidž ...kao turističke destinacije”. Plan preporučuje da bi investicije u turizam trebalo da budu usmerene ka:

- Poboljšanju imidža regiona kao turističke destinacije;
- Poboljšanju edukacionog nivoa turističkih radnika;
- Poboljšanje funkcionisanja turističkih organizacija;
- Povećanje pristupnosti i vidljivosti turističkim atrakcijama; i
- Razvijanje novih turističkih proizvoda.

Ključne atrakcije koje su identifikovane su sledeće:

- Nasleđe: Rimski ostaci Caričinog grada (Lebane);
Arheološko nalazište Krševica Kale (Bujanovac);
Manastir Sv.Prohor Pčinjski (Bujanovac);
Manastir Sv.Jovan (Leskovac).
- Zdravlje: Vranjska Banja (Vranje);
Sijarinska Banja (Medveđa);
Bujanovačka Banja (Bujanovac).
- Rekreacija: Vlasinsko jezero (Surdulica);
Ruralni turizam i lov.
- Festivali: Roštiljijada (Leskovac);
Vinski bal (Vlasotince);
Festival trube (Surdulica).

3.3.6 Trend poseta regionu

Broj posetioca: Cifre iz *Opština Srbije 2006* koje je sakupio Zavod za statistiku Republike Srbije u 2007-oj pokazuju da je region južne Srbije imao ukupno 46.745 posetioca u 2005-oj, sa nešto većim brojem u Pčinjskom (26.921) nego u Jablaničkom okrugu, od čega je 39.000 domaćih posetioca (83%). Ovo predstavlja proporciju od manje od 2.4% posetioca u odnosu na broj za čitavu zemlju (1.988.469).

Ove cifre su sakupljene na nivou opština i treba ih uzimati sa zadržkom iz više razloga. Na primer, broj stranih posetioca je možda tačniji zbog zahteva da se podaci o njima registruju kod policije. U pogledu trendova postoji

dramatičan pad broja posetioaca južnoj Srbiji od 1990-te do 2003 od skoro 70% (vidi Tabelu 3.2 dole) zbog konflikata u regionu i ekonomskih problema koji su iz toga proizašli. Rast konkurentskih destinacija verovatno takođe u novije vreme ima svoju ulogu u ovom opadanju. Broj stranih posetioaca opao je u ovom periodu u većem procentu. Ukupan broj posetioaca nastavio je da pada od 2003. do 2005. za više od 8%. **Međutim, kao pozitivnija napomena, dok broj stranih posetioaca iznosi samo 17% od ukupnog broja za 2005 (u poređenju sa proporcijom od 22% iz 1990) došlo je do porasta od gotovo 23% od 2003 do 2005, s tim da Jablanički okrug beleži porast od više od 46%. Verovatno je da je veći deo ovog rasta u vezi sa poslovnim posetama.**

TABELA 3.2 BROJ POSETIOCA U REGIONU

Godina	Ukupan broj posetioaca južnoj Srbiji	Domaći posetioaci		Strani posetioaci	
		Jablanički	Pčinjski	Jablanički	Pčinjski
1990	167.808	64.606	66.765	25.508	10.929
2000	58.604	21.177	34.033	1.417	1.977
2001	51.238	19.650	26.362	2.391	2.835
2002	55.754	20.642	28.921	3.054	3.137
2003	51.054	18.371	26.374	2.747	3.562
2003/1990	-69,58%	-71,56%	-60,50%	-89,23%	-67,41%
2005	46.745	15.801	23.200	4.023	3.721
2003/2005	-8,44%	-14%	-12,13%	+46,45%	+4,46%

Ref: Zavod za statistiku Republike Srbije

Noćenja:

Ukupan broj noćenja u južnoj Srbiji u 2005. iznosio je do 215.425 (od čega je veći broj posetioaca –

do 92% domaćih u poređenju sa stranim posetiocima) i čini proporciju od 3.3% od nacionalnih cifara. Dok ovaj broj za region predstavlja porast od gotovo 2% od 2003, treba ga staviti u kontekst od smanjenja od 48% od 1990. do 2003. Jablanički okrug zabeležio je rast od 7% u broju noćenja domaćih gostiju i nalazi se na nivou iz 2002. Za noćenja stranih gostiju koja su porasla za preko 15% od 2003, gotovo 50% više nego 2000.-te ali još uvek samo 36% od broja za 1990-tu. Opet, ovo se može povezati sa povećanje broja poslovnih poseta.

Prosečna dužina boravka: Prosečan broj noćenja (po posetiocu) je takođe izračunat, mada je možda manji nego što je realno, jer kada posetioaci promene smeštaj onda se sagledavaju kao “novi” posetioaci. U toku 2005 u Jablaničkom regionu prosečan broj noćenja bio je 5,3 za domaće (1,4 za strane) posetioce a u Pčinjskom regionu cifra je 5 za domaće (i 2,9 noći za strane) posetioce. Ovo se može uporediti sa brojkama na nacionalnom nivou od 3,6 za domaće i 2,2 za strane goste. Dužina boravka je dakle povećana u odnosu na 2003. kada je prosek bio četiri noćenja za domaće i jedno za strane posetioce u Jablaničkom okrugu, a četiri za domaće i dva noćenja za strane posetioce u Pčinjskom okrugu.

TABELA 3.3 NOĆENJA POSETIOCA U REGIONU

Godina	Ukupan broj noćenja u južnoj Srbiji	Domaći posetioaci		Strani posetioaci	
		Jablanički	Pčinjski	Jablanički	Pčinjski
1990	410.773	142.221	223.065	29.668	15.819
2000	240.321	85.067	147.223	2.952	5.079
2001	210.339	75.850	125.384	3.193	5.912
2002	221.131	83.875	125.993	4.471	6.792
2003	211.377	78.254	118.978	4.530	9.615
2003/1990	-48,54%	-44,98%	-46,66%	-84,73%	-39,22%
2005	215.425	83.903	115.218	5.438	10.866
2003/2005	+1,96%	+7,22%	-3,16%	+20,04%	+13,01%

Ref: Zavod za statistiku Republike Srbije

Investicije u oblasti turizma: Investicije privatnog sektora su na niskom nivou u čitavom

regionu. Međutim, ima nekih nagoveštaja o postojanju interesovanja za investiranje, posebno duž Koridora 10, i ovo se ogleda u šemi o investicijama u oblasti regionalnog turizma koja je izneta u Nacionalnoj strategiji za investiranje u turizmu. Porodični biznisi su tipično usmerili investicije u smeštaj i ovo je najevidentnije u gradovima Vranje i Leskovac.

Investirajte u turizam i Strategija za razvoj turizma u Republici Srbiji procenjuju da je u oktobru 2005. jugo-istočni „klaster”, koji uključuje region južne Srbije, imao srednju godišnju zauzetost od 20%, što je izuzetno nisko po svim standardima, i što je najniže od svih regionalnih „klastera” u zemlji. Ovo se može uporediti sa nacionalnim prosekom od 28%. Međutim, godišnji dohodak po sobi i srednja cena po noćenju na jugo- istoku je procenjena na 4,361 EUR godišnje i 10,4 EURa po noćenju. Ovo nije najniža cifra jer na jugo- zapadu to iznosi 3,599 EURa godišnje i 7,9 EURa po noćenju u proseku, mada je daleko ispod nacionalnog proseka (8,423 EURa godišnje i 27,1 po noćenju). Region Beograda dostigao je 16,537 EURa godišnje i 72,6 po noćenju.

“Konzervativne” projekcije rasta iznete u *Strategiji turizma* za 2015-tu za jugo- istočni “klaster” su 606.000 dolazaka godišnje (porast od gotovo 330% od 2005.) sa smeštajnim kapacitetom koji bi se udvostručio u tom periodu. Broj noćenja bi porastao do 2.455 milliona. “Ambiciozne” projekcije rasta do 2015. procenjuju se na 723.000 dolazaka (porast od 390%) sa 31.450 kreveta i gotovo tri miliona noćenja.

Karakteristike posetioca opština (2005):

Dok cifre o broju posetioca moraju biti uzimane u obzir uz rezervu, one ipak pružaju neku sliku o obrascima koji se javljaju u regionu. Broj posetioca u 2005. bio je najveći u Pčinjskom okrugu, možda kao rezultat privlačnosti Vranjske Banje i Vlasinskog jezera. Oba okruga mogu takođe imati koristi od posetioca u tranzitu koji putuju u/iz Grčke/Turske u Nemačku/Austriju. Broj posetioca u 2005. bio je najveći u opštini Vranje (15.581, sa 19% stranih) a iza toga su Leskovac (11.925 sa 33% stranih), Medveđa (7.770 sa manje od 2% stranih), Bujanovac (5.554, sa 2% stranih) i Surdulica (4.238, sa 9% stranih). Ostale opštine beleže veoma mali broj posetioca. Medveđa vodi među opštinama po broju noćenja u 2005. sa 67.329 (99% domaćih) zbog Sijarinske Banje; Vranje sa 58.485 je na drugom mestu što je verovatno posledica mešavine poslovnih poseta i posetioca (koji odsedaju u Vranjskoj Banji); Bujanovaca sa 45.082 je na trećem mestu, verovatno kao posledica mešavine poslovnih poseta i onih koji odsedaju u blizini manastira Sv. Prohor Pčinjski i u Bujanovačkoj Banji; Leskovac je imao 21.742 noćenja od kojih su stranci registrovani u proporciji od 28% čime se potvrđuje jak uticaj poslovnih poseta; Surdulica je registrovala iznenađujuće niskih 19.816 s obzirom na Vlasinsko jezero koje je na njenoj teritoriji. Sve ostale opštine registrovale su veoma niske cifre sa samo 19 noćenja u Lebanu u toku godine. Ovo možda ukazuje na nedostatak iskorišćenosti Caričinog Grada kao atrakcije i nedostatak smeštajnih kapaciteta. U pogledu srednje vrednosti noćenja po posetiocu, Medveđa (8,7 noćenja domaćih i 5,5 stranih) i Bujanovac (8,2 noćenja domaćih i 6,3 stranih) imaju daleko najveći prosek od svih opštinskih proseka.

PREGLED TURIZMA NA OPŠTINSKOM NIVOU

4.1. Kontekst opština

Sedam od trinaest opština nalaze se u Pčinjskom okrugu (Vladičin Han, Bujanovac, Vranje, Trgovište, Surdulica, Preševo i Bosilegrad) i šest u Jablaničkom okrugu (Lebane, Medvedja, Crna Trava, Vlasotince, Bojnik i Leskovac). Kao deo UNDP programa MIR2 od svake opštine je zatraženo izrada razvojnih Strategija za period od 5 godina. Tokom pripreme izveštaja, dvanaest od trinest opština su završile svoje razvojne strategije. Jedino opština Trgovište nema urađenu Strategiju.

U sedam opština su osnovane turističke organizacije (Vranje, Leskovac, Vladičin Han, Bujanovac, Surdulica, Lebane i Medveđa). Prema broju ljudi turistička organizacija Leskovac je najveća.

Većina turističkih organizacija sa kojima su održane konsultacije su bile zadovoljne trenutnom situacijom a ne postoji još uvek čvrsta odlučnost da se osnuje regionalna turistička organizacija iz straha da bi postojeće opštinske turističke organizacije mogle da izgube na značaju.

Jablanički i Pčinjski okrug na nacionalnom sajmu turizma u Beogradu nisu imali zajednički nastup. Pojedine opštine i banje su imale svoje štandove ali nije bilo zajedničkog nastupa. 2006. je pokrenuta inicijativa za osnivanje regionalne turističke organizacije koja je uključila Bujanovac, Leskovac, Vranje, Surdulicu i Vladičin Han. Još uvek nisu obezbeđena sredstva za njeno funkcionisanje niti je izvršena registracija. Inicijativni odbor održava povremene sastanke da bi se koordinisali zajednički projekti i da bi se preduzeo zajednički marketing. Očekuje se da će se Lebane, Bosilegrad, Medveđa i Crna Trava uključiti ubrzo.

Namera je da se organizacija zavanično registruje da bi dobila sredstva za njeno funkcionisanje. Zakon o turizmu (2005) naznačava da se turistički region može imenovati kao takav kada ispuni sledeće uslove:

- smeštaj sa najmanje 1,000 ležajeva;
- ukupno 150,000 noćenja;
- osnovana turistička organizacija na regionalnom nivou i
- turistički informacione centre u dva “turistička odmarališta” (određena od strane relevantnog ministarstva).

Prva dva uslova su ispunjena a treći je u fazi realizacije. Veoma je važno da se osnuje regionalna turistička organizacija za Jablanički i Pčinjski okrug kako bi region mogao adekvatno da koordinira aktivnosti različitih opština i kako bi se na efikasniji način sprovele marketinške aktivnosti.

Sastanci su održani skoro sa svim licima koja se bave turizmom na opštinskom nivou a većina atraktivnih lokacija je posećena. Sve odobrene opštinske strategije su pregledane. Dalje u tekstu je predstavljena procena dvanaest odobrenih strategija, turistički atraktivnih lokacija i preporuke za svaku opštinu.

4.2. Opština Medveđa

Opis: Medveđa se nalazi na zapadu Jablaničkog okruga na granici sa Kosovom. Ima blizu 11.000 stanovnika i površinu od 525km². Veći deo opštine je planinsko pošumljeni predeo, a ostalo se koristi za poljoprivredu. Srbi čine većinu stanovništva, dok je Albanaca 26%.

Razvojna strategija: Strateški plan opštine Medveđa (2007-2011) je pripremljen od strane opštine u martu 2006. god. Turistički aspekti strategije su prikazani u Strateškom cilju 1 (“Razvoj ekonomije, poljoprivrede i turizma korišćenjem prirodnih resursa). Prioritet 5. (“Poboljšati postojeću turističku ponudu i razviti nove proizvode i usluge”) i prioritet 6. (“Razvijanje postojećeg prirodnog, kulturnog i istoriskog potencijala”), a relevantne prioritete aktivnosti su:

1. Razviti pozitivan imidž opštine da bi se dobila bolja marketing pozicija
2. Poboljšati standard života povećavanjem broja zaposlenih u sektoru turizma;
3. Razviti etnički turizam
4. Povećati kvalitet i kapacitet smeštaja;
5. Povećati kongresne, zabavne, sportske i kulturne resurse;
6. Razviti ruralni turizam;
7. Izgraditi kapacitet za obučavanje privatnog i javnog sektora;
8. Bolje eksploatisnje termalno – mineralnih izvora; i,
9. Poboljšati pristup arheološkim izvorima

U akcionom planu je prikazano nekoliko akcija pod strateškim ciljem 1. Veći deo aktivnosti sa konkretno definisanim akcijama je vezano za razvoj Sijarinske Banje i pratećih objekata. Ovo uključuje rekonstrukciju hotela Gejzir, izgradnju novog hotela i poboljšanje objekata koji bi se finansirali opštinskim sredstvima, sredstvima donatora i vladinih agencija.

Turistički resursi: Sijarinska banja je glava destinacija koja svojom termalnom vodom privlači posetioce još od Rimskog doba. Nalazi se na reci Jablanici na brdu Goljak 50km zapadno od Leskovca, vrlo blizu granice sa Kosovom. Smeštajni objekti uključuju rehabilitacioni centar sa 150 ležajeva, hotel Gejzir sa 105 ležaja i kamp Sijarinska Banja sa 46 ležajeva.

Takođe ima otvorene bazene koji se pune vodom sa obližnjeg gejzira, rekreativne objekte (terene za rukomet i tenis) i konferencijske sale. Sijarinska banja je čuvena po tome da ima jedini prirodni gejzir u Evropi sa vodom koja se prirodno greje do preko 70C° i hotel Gejzir koji se greje podzemnom vodom. U blizini se nalazi još jedno banjisko područje, Tularska banja, na Tularskoj reci, koja se uliva u Medevačku i Brajinsku reku. Za izvore mineralne vode se kaže da pomažu kod anemičnih, neuroloških, respiratornih, ginekoloških i gastrointestinalnih tegoba. Rehabilitacioni centar poseduje objekte za elektro-terapiju, kupalište sa mineralnom vodom i hidro-terapiju. Većina gostiju je iz Vojvodine ili su lica upućena od strane Republičkog zavoda za zdravstvenu zaštitu. Broj posetilaca u Sijarinskoj banji je oko 7,000 godišnje sa preko 60,000 noćenja, međutim ovaj broj je manji upoređujući ga sa brojem pre konflikta na Kosovu kada je obično bilo 20,000 posetilaca godišnje.

U saradnji sa lokalnom zajednicom 2002. godine pripremljen je master Plan za Sijarinjsku banju. Usled nedostatka sredstava, nije bilo progressa što se tiče njegove implementacije. Hotel Gejzir i bazeni (nedavno obnovljeni sredstvima Koordinacionog tela za jug Srbije) u vlasništvu su Ministarstva zdravlja.

Gornji deo doline Sijarinjske banje je pod vlasništvom Energo-projekta. Takođe, postoji mali rudnik oniksa koji se koristi za pravljenje suvenira. Lociran je u centru banjskog područja. Oko 500 domaćinstava koji žive oko Sijarinjske banje, iznajmljuju sobe posetiocima ali je kvalitet veoma slab. Nedavni završetak Vile Zoja sa 14 apartmana (sa tri zvezdice) je povećal standard i kapacitete. Postoji mali broj restorana u ovom području.

Postoje lokalni festivali koji se održavaju u opštini tokom leta. Ovo uključuje Gejzirske noći koje se organizuju od strane hotela Gejzir u Sijarinjskoj banji; Kosidba u Moravcu sa lokalnim kulturnim aktivnostima; i, Ivanjdanjski Sabor, proslava dana Svetog Zaštitnika u Rujkovcu. Stotine posetioca posećuju ova dešavanja. Jedan od problema sa Sijarinskom Banjom jesu smeštajni kapaciteti koji su skoro popunjeni tokom leta a tokom zime skoro neiskorišćeni. Medveđa taskođe ima mogućnost za razvoj lovnog turizma organizovanjem lova na divlje svinje, vukove, lisice i zečeve. Kao i u ostalim područjima postoje i područja sa lekovitom biljem, pčelarstvom i voćnjacima (šljiva, kruška i jabuka).

Komentar/Preporuka: Potrebno je da postoji obuhvatniji i dugoročniji plan i pristup prema razvoju i unapređenju Sijarinjske i Tularske Banje. Plan bi trebalo da ima formu integrisanog modela odmarališta koji će odgovarati posetiocima tokom cele godine. Neophodno je uraditi Konceptualni plan koji će biti osnova za animiranje i uključivanje privatnih investitora. Ovaj plan bi trebalo da obuhvati celo područje Sijarinske banje uključujući područje pod vlasništvom Energo-projekta, Ministarstva zdravlja i vlasništvo lokalnog stanovništva. Novi objekti koji pružaju kvalitet i raznovrsnost treba da se dodaju a zadatak je da se očuva životna sredina odnosno da se više obraća pažnja na životnu sredinu. Dugoročni plan upravljanja i održavanja treba da postane funkcionalan i da u njegovu realizaciju uključi privatnu inicijativu.

1.2. Opština Bojnik

Opis: Opština Bojnik se nalazi u Jablaničkom okrugu na severozapadnom delu regiona oko 20km zapadno od Leskovca. Površina ove opštine je najmanja od svih opština na jugu Srbije sa stanovništvom malo iznad 13,000. Broj stanovnika, kao i u ostalim opštinama u regionu je stalno u opadanju od 1950. Karakteristika ovog područja jesu valovita brda koje se uzdižu do Radan planine (1,409m) u zapadnom delu opštine. Jezero Brestovac, kao rezervoar, je glavno vodovodno izвориšte koje se nalazi u zapadnom delu opštine Bojnik. Veći deo područja je poljoprivredno i pretežno su zastupljeni voćnjaci i vinogradi.

Razvojna strategija: Razvojna strategija opštine Bojnik (2007-2011) pripremljena od strane opštine usvojena je 2007. godine. Opština je identifikovala potencijal za razvoj lovnog i eko-turizama u području planine Radan. Posebno se naglašavaju zdravstvene prednosti planine Radan koja je tradicionalno privlačna za pacijente sa tuberkulozom i pneumonijom. Razvojni turistički ciljevi u Strategiji su prikazani pod ciljem 3. Revitalizacija lokalne ekonomije. Pod-ciljevi su sledeći:

1. Osnivanje opštinske turističke organizacije;
2. Promovisati prirodne potencijale i vrednosti područja i,
3. Razviti lokalni brend ili imidž.

Ne postoje specifične akcije za implementaciji ovih pod-ciljeva.

Turistički izvori: Glavna atrakcija u Bojniku je pošumljena Radan planina koja pruža privlačne poglede na okolinu i mogućnost za lov i pešačenje. Područje je poznato po njegovom lekovitom bilju, voću (bobice, trešnje i jabuke) i jestivim pečurkama, koje bi se mogle promovisati kao deo pešačkih tura, zdravstvene rehabilitacije i školskih edukativnih programa za region. Spomen Dom na vrhu Radan planine sa 30 ležajeva pruža slab kvalitet smeštaja. Put koji vodi ka planini sa istoka je veoma loš i potrebno je asfaltiranje.

Jezero Brestovac, desetak kilometara zapadno od Bojnika ima potencijale za kamping, putovanje volovskim kolima, i objekte za rekreaciju (bazene i rekreativni sport – rukomet, odbojka i tenis) sa susednim i privlačnim selom Brestovac, koje pruža mogućnosti za kućni smeštaj. Jezero Brestovac je populara destinacija tokom leta. Voda u jezeru bi trebalo da se čisti uz preduzimanje mera za čišćenje i zaštitu okoline od zagađenja uz poboljšanje uslova za kampovanje i stvaranje uslova za izgradnju prpratnih uslužnih objekata.

Postoji državni hotel u Bojniku sa 36 ležajeva.

Komentar/Preporuka: Radan planina i jezero Brestovac bi trebali da se zaštite od zagađenja a neophodno je i poboljšati kvalitet pratećih objekata. U slučaju Brestovca posebna pažnja treba da se posveti poboljšanju uslova za kampovanje uključujući prpratne objekte (toaletne i uslužne objekte), čišćenje vode u jezeru i izgradnji otvorenih sportskih objekata (rukomet, odbojka, teniski tereni), kao i planinskih staza za pešačenje,

kružnih puteva oko planine (staze, oznake i informacije). Za planinu Radan mala zdravstvena banja i hotel (ili renoviran smeštaj u Domu), mogu i predstavljaju potencijal koji zajedno sa lekovitim biljem koga na Radan planini ima u izobilju i proizvodnjom zdrave hrane, posebno voćem čine zaokruženu celinu. Izgradnja puteva sa oznakama je neophodna kako bi se sve ovo i ostvarilo. Ovo područje bi takođe trebalo da promoviše druge lakše i teže avanturističke aktivnosti, kao što je putovanje volovskim kolima, orijentisanje, triatlon i druge sportske aktivnosti u prirodi.

Ovo bi moglo da se poveže sa pčelarstvom, kultiviranjem voća i proizvodnjom zdrave hrane. Preporuka Strategije razvoja Bojnika za osnivanje opštinske turističke organizacije je dobro ali je potrebno definisati zadatke za tu turističku organizaciju kao i njeno povezivanje sa regionalnom. Treba da postoji bolja povezanost opštine Bojnik sa Vizantinskim gradom Caričin Grad u opštini Lebane.

Okolna sela na Radan planini i Brestovcu bi bila dobri kandidati za uključivanje u inicijativu za regionalni agroturizam i kućni smeštaj, što bi uticalo na poboljšanje porodičnih smeštaja.

1.3. Opština Lebane

Opis: Opština Lebane se nalazi u severoistočnom delu regiona i zauzima veći deo Jablaničke kotline i jedan deo Leskovačke. Opština obuhvata 338km², sa 25,000 stanovnika. Poljoprivreda, uključujući voćarstvo čini ključni ekonomski sektor i kao mnoga područja Juga Srbije, stanovnici opštine Lebane su prošli kroz industrijsko restruktuiranje tokom 90'ih.

Razvojna strategija: Strateški razvojni plan opštine Lebane je izrađen od strane opštine u Decembru 2006. Iako strategija pominje Caričin Grad, moglo bi se više pominjati njegova turistička vrednost. Zaista, turistički sektor se ne ističe u strateškom dokumentu. Prioritet 5 ('Stvaranje uslova za korišćenje turističkog potencijala) predstavlja sledeće pod – prioritete:

1. Stvaranje infrastrukturnih uslova za razvoj turizma. Ovo podrazumeva poboljšanje pristupa lokalnih puteva do Caričinog Grada kao deo akcionog plana;
2. Regionalna saradnja. Ovo je samo referenca koja se pominje u svim opštinskim strategijama u vezi regionalne saradnje;
3. Unapređeno pružanje turističkih usluga;
4. Promocija turističkih potencijala. Ovo podrazumeva aktivnost u akcionom planu za zaštitu životne sredine Caričinog Grada kako bi se očuvala vrednost atrakcije arheološkog mesta;
5. Podizanje nivoa svesti o značaju turizma, kao privredne grane;
6. Bolja ponuda kulturno – umetničkih sadržaja i razvoj privrednih aktivnosti usmerenih ka turizmu i,
7. Razvoj ljudskih resursa u oblasti turizma.

Turistički resursi: Glavna turistička destinacija Lebane je arheološko mesto bivšeg Vizantijskog grada Caričin Grad, koji potiče još od 6'og veka. Nalazi se osam kilometara severozapadno od grada Lebane, na veoma atraktivnom položaju valovitih brda i blizu Radan planine. Arheološka iskopavanja se obavljaju još od 1912 i nastavljaju se uz podršku Arheološkog Instituta u Beogradu (Srpska Akademija Nauka), uglavnom sa vladinim sredstvima, ali takođe i uz finacijsku podršku Francuske vlade. Veruje se da je Caričin Grad izgradio Vizantiski imperator Justinian I, kao utvrđeno naselje koje se proteže nekih 500 metara duž grebena. U svoje vreme grad je imao 10,000 stanovnika a sastojao se od Akropolja, gornjeg i donjeg dela grada. Akropolj poseduje ostatke mozaičkih pločica.

Područje trenutno nije ograđeno i zaštićeno i potrebno je postaviti putne oznake koje bi vodile do Caričinog Grada. Pored toga, potrebno je obezbediti objekat za prijem posetilaca, informativni centar, prevod i bolju zaštitu okoline. Takođe je potrebno poboljšati pristup postojećem lokalnom putu od grada Lebane prema Planini Radan, koji prolazi kroz Caričin Grad. Predlog projekta za finansiranje od strane nacionalnog investicionog plana za iznos od €200,000 podnet od strane Zavoda za zaštitu spomenika u Nišu vezan je ograđivanje nalazišta i očekuje se njegova realizacija u toku 2008. godine.

Kao i u ostalim delovima regiona, lovačka područja su identifikovana u opštini blizu Radan planine. Crkva Svete Petke u Bošnjacu je takođe od velikog značaja, međutim potrebna je restauracija i zaštita kako bi se sačuvala od propadanja.

Komentar/preporuke: Opštinska razvojna strategija trebala je više da akcentuje Caričin Grad nego što jeste. Opština bi trebalo da podrži projekat Zavoda za zaštitu spomenika u Nišu jer je usmeren na poboljšanje uslova koje pruža sam lokalitet. Ova atrakcija može biti od velikog značaja ako se područje ispravno eksploatiše i ako se poboljša i razvije na održiv način. Područje oko Caričinog grada je veoma atraktivno u smislu potencijala za razvoj agroturizma i privatnog smeštaja.

Ova inicijativa bi pomogla u poboljšanju porodičnih smeštaja. Jasno je, da smeštaj treba biti povezan sa Caričanim Gradom i Planinom Radan. Štaviše, uprvljački plan za posetioce je takođe potreban i neophodan je za razvoj i zaštitu Caričinog Grada.

1.4. Opština Vlasotince

Opis: Opština Vlasotince je locirana na severu Jablaničkog okruga u susedstvu sa opštinom Leskovac i blizu puta E75. Jedna je od najmanjih opština na jugu Srbije sa 303 km², sa preko 33,000 stanovnika, od toga pola živi u gradu. Najviši vrh u opštini je Planina Raskrsje na 1,433m. Veći deo opštine je poljoprivredno područje, a jedan dobar deo (25%) se koristi za vinograde i voćnjake.

Razvojna strategija: Strateški plan opštine Vlasotince (2006-2010) je pripremljen od strane opštine Vlasotince u decembru 2006. Turistička komponenta plana je mala. Međutim, postoji dobar predlog za osnivanje turističke organizacije. Predlog za turizam nalazi se u strateškom cilju 2. "Omogućavanje održivog ekonomskog razvoja poboljšanjem lokalne ekonomije,,. Prioritet 2.4. se bavi isključivo razvojem turizma i predlaže sledeće:

1. Osnovati turističku organizaciju;
2. Poboljšati sportske, rekreativne i turističke objekte, smeštaj za posetioce, kulturne i istoriske spomenike. Ovo podrazumeva poboljšanje sportskih terena i sala, uključujući igralište za decu, *i veliki projekat za izgradnju sportskog centra na reci Vlasinii u Vlasotincu kao i izgradnja bazena;*
3. Kategorisati turističke objekte i smeštaj u lokalnim domaćinstvima uključujući obuku kao deo programa za ruralni razvoj. Ovo podrazumeva pilot projekte za «etno sela» (Dadince je identifikovano za ovo) i kategorizacija smeštaja, i,
4. Promovisati turističke potencijale opštine. Ovaj aspekt turizma bi podržavao festivale i kulturne aktivnosti kao što je festival vina *Vinski bal i Vlasinsko leto.*

Opština je procenila budžet od 1.2miliona € za realizaciju ovih prioriteta.

Turistički izvori: Opština verovatno ima najveću vinogradarsku reputaciju nego bilo koja opština na jugu Srbije i ovo možda predstavlja najkarakterističniji turistički potencijal. Međutim, proizvodnja vina je trenutno mala i u opadanju je. Inicijativa za razvoj ruralnog turizma bi mogla da se poveže sa ovim. Tradicionalni festival vina u Vlasotincu, koji se održava krajem avgusta i početkom septembra je takođe potencijal za razvoj turizma. Takođe postoje područja za kultiviranje voća, područja lekovitog bilja i područja za lov.

Puno napora je uloženo od strane opštine Vlasotince u razvoj sportskih i rekreativnih objekata u blizini reke Vlasina. Izgradnja zatvorene sportske hale je skoro završena i zatražena su sredstva za druge objekte. (kao što je prikazano u akciji 2.).

Postoji nekoliko interesantnih istorijskih zgrada u Vlasotincu. Muzej (bivša otomanska administrativna zgrada iz 18'og veka) i stari studentski dom (nekada sirotište) su zaštićeni. Takođe je interesantan mlin na reci, iako nije zvanično zaštićen. Stari studentski dom je prazan i zapušten, a opština je podigla kredit i zajedno sa Ministarstvom kulture je započeto njeno renoviranje a svrha bi bila da se koristio kao Dom kulture. Lokacija i zgrada pružaju potencijal za kvalitetan hotel ili pansion dok jedan deo može da se koristi kao Dom kulture. U samom gradu su dva hotela koja ne rade i kod kojih još uvek na pravi način nije rešeno pitanje vlasništva.

Komentar/preporuka:

Preporuka usvojene Strategije razvoja opštine Vlasotince je takva da se osnuje opštinska turistička organizacija čiji bi zadatak bila realizacija prioriternih projekata za koje su predviđena sredstva koja su relativno velika u odnosu na sredstva koja su susedne opštine opredelile i planirale za turizam.

Veći deo projekta je vezan za lokalne posetioce i izgradnju i podizanje kapaciteta za razvoj rekreativnog turizma. Vlasotince ima potencijala za razvoj ruralnog turizma i poboljšanje privatnog smeštaja u seoskim domaćinstvima. Ovo bi moglo da se poveže sa manifestacijom "Vinski Bal" kao i proizvodnjom grožđa i vinogradarstvom.

Organizovanje šetnji u prirodi, vožnje biciklom, triatlona kao i drugih sportskih aktivnosti bi trebalo povezati sa ponudom na Vlasinskom jezeru. Uređenje gradskog trga odnosno centra grada i izrada studije zaštite okoline i starih zgrada je neophodno i pružice nove mogućnosti za razvoj turizma.

1.5. Opština Leskovac

Opis: Opštinsko područje koje pokriva 1,025 km² je jedno od najvećih u zemlji, a veći deo područja obuhvata poljoprivredno zemljište. Nalazi se na severu centralnog dela juga Srbije. Grad Leskovac sa 156,000 stanovnika (popis 2002), je najveći grad u regionu i ekonomski centar Jablaničkog okruga. Skoro 60% opštine čini poljoprivredno zemljište (sa nekoliko većih površina pod vinogradima i voćnjacima) a veći deo ostalog područja je pod šumama. E75 i glavna železnička pruga iz Beograda prelazi preko opštinskog područja. Izgrađena je i nova železnička stanica. Grad Leskovac je bio jak industrijski centar međutim, u zadnjih deset godina restrukturiranje je dovelo do prestanka rada većeg broja privrednih subjekata a to je sa druge strane rezultiralo viškom radne snage uglavnom u tekstilnoj industriji. Zdravlje Actavis je zvanično najveći poslodavac u gradu, prodato je tenderom Islandskoj kompaniji Actavis kao deo nacionalnog programa privatizacije. Prostorni razvojni plan je napravljen za period do 2010 god.

Razvojna strategija: Dokument koji je naslovljen „Modifikacije i amandmani razvojnog programa opštine Leskovac“ (2004-2008) predstavlja strateški dokument pripremljen od strane opštine Leskovac u decembru 2006. Jedan od strateških ciljeva opštinskog razvojnog programam je «razviti Leskovac kao ekonomski, kulturni, turistički i regionalni centar Juga Srbije» (Strateški cilj 1.). Turizam nije istaknut u uvodnom delu plana. Što se tiče prioriteta akcija, o kojima nema informacija o implementaciji, za turizam su prikazane pod detaljnim ciljem: (‘Iskoristiti potencijal za turizam i poboljšati imidž područja kao turističke destinacije’).

Prioriteti su sledeći:

1. Poboljšati imidž postojećih destinacija;
2. Stvoriti turistički proizvod i
3. Poboljšati i uvesti novine u postojećim manifestacijama (festivali).

Izvori turizma: Leskovačka glavna regionalna funkcija u vezi turizma je pružanje smeštaja. Njegova uloga kao centra biznisa može se iskoristiti za poboljšanje smeštaja za posetioce i postoje indicije da se u ovom delu situacija popravlja. Postoji šest hotela i pansiona u opštini, od kojih je pet u samom gradu Leskovcu. Četiri ustanove su u privatnim rukama dok je jedna još uvek društvena. Motel Predejane je lociran na putu E75 sa 80 ležejeva u južnom delu opštine. Hotel Beograd (sa 110 soba i četiri apartmana) u centru Leskovca, je zvanično bio pod vlasništvom države ali je prodat privatnom sektoru početkom ove godine. Hotel Groš, na periferiji grada ima 32 sobe (64 ležejeva). Tri druga smeštaja u Leskovcu su u privatnom vlasništvu. Pansion Perla sa pet soba i dva apartmana; nedavno otvoreni Đermanovic sa osam soba i pet apartmana; i, Hotel Hajat S na severnoj periferiji grada sa 15 soba i šest apartmana. Veći deo gostiju čine poslovni ljudi koji u Leskovac dolaze zbog posla i borave par dana. Generalno posmatrano, kvalitet smeštaja u gradu je slab.

Leskovac je verovatno najpoznatiji po festivalu Roštilijada, koji se održava početkom septembra i u roku od nedelju dana koliko i traje privlači oko 100,000 posetilaca. Postoji i letnji festival "Leskovačko let" koji se održava u julu i koji uključuje različite događaje, sportska i kulturna dešavanja. Postoji nekoliko crkvi i manastira u opštinskom području od kojih je najpoznatija crkva Svete Trojice, crkva Odžaklija u centru Leskovca, crkva Svetog Ilije na Hisaru, crkva Svete Petke u Rudaru, crkva Svetog Jovana i crkva Svetog Krstitelja u Vučju. Dva manastira iz 16'tog veka u Jašunji (jedan za muskarce i jedan za žene), nekih 10 km severno od Leskovca, takođe vredi posetiti jer se nalaze u veoma atraktivnom delu opštine.

Narodni muzej Leskovac je takođe interesantan pošto se u njemu čuvaju ostaci arholoških iskopavanja iz Caričinog grada. Postoje još dva muzeja u opštini: jedan u kući Bore Dimitrijevića Piksle (iz 19'tog veka) i, muzej tekstilne industije u Strojkovcu, oko 11 km od Leskovca. Šop Đokićeve kuća iz 19'tog veka je zaštićena kulturna baština i trenutno je koristi turistička organizacija opštine Leskovac. Hidro-elektrana u Vučju izgrađena je 1903. god. da bi snabdevala strujom uglavnom područje tekstilnih fabrika. Postoji nekoliko interesantnih zgrada, kanala pokraj kosina i oprema koja je postavljena na živopisnoj reci Vučjanaka, 17 km od Leskovca.

Komentar/Preporuka: Turistički projekti bi trebalo da se usmere ka poboljšanju Leskovca kao biznis baze i baze posetilaca uz proširenje i poboljšanje smeštaja. Treba raditi na poboljšanju izgleda grada i životne sredine da bi se povećao broj posetilaca.

1.6. Opština Crna Trava

Opis: Crna Trava se nalazi na istoku Jablaničkog okruga, 65 km južno od Leskovca i severno od Vlasinskog Jezera. Jedna je od najmanjih opština u regionu. Površina opštine je 312 km² i ima 2,600 stanovnika. Područje je

karakteristično sa pošumljenim planinama i retkim selima. Ova opština je jedna od najnerazvijenih i najsiromašnijih u zemlji. Veliki broj malih idustrijskih preduzeća je zatvoren, što ostavlja poljoprivredu kao dominantnu ekonomsku granu.

Razvojna strategija: Strateški plan opštine Crne Trave (2006-2010) je pripremljen od strane opštine Crna Trava u decembru 2006. Predlozi za turizam su prikazani pod Strateškim ciljem 2. Jačanje lokalne ekonomije oslanjajući se na sopstveni potencijal. Detaljni cilj 2.4. se bavi razvojem specifičnih vrsta turizma (ruralni, lovni, rekreativni, omladinski i sportski) sa četiri specifična pod-cilja koji slede:

1. Osnivanje turističke organizacije koja bi bila odgovorna za pripremu turističkih planova. *U Akcionom Planu opština je predvidela €10.000 koji bi se obezbedili od strane opštine i donatora za osnivanje turističke organizacije do 2007. godine. Realizacija nije počela.*
2. Poboljšati smeštaj i objekte istorijske baštine. *U akcionom planu €50.000 je predviđeno od strane opštine, donatora i lovačkog udruženja Srbije.*
3. Kategorizacija smeštaja i pružanje obuke za ugostiteljstvo za lokalno stanovništvo. *Nejasno je za šta će se upotrebiti iznos od €10.000, prikazan u Akcionom planu (predviđenom da se potroši tokom 2007 godine) i,*
4. Promocija turističkih potencijala područja.

Turistički resursi: Postoje tri definisana područja namenjena za lov u opštini gde se love jelen i divlja svinja, uglavnom na planini Černik, pecanje je takođe popularno. Postoji polugodišnje takmičenje u planinskom biciklizmu koje privlači i nacionalne takmičare.

U gradu Crna Trava, postoji manji državni hotel sa 36 ležajeva, u veoma je lošem stanju i ima mali broj gostiju. Problem područja je da bilo koji posetilac u Crnoj Travi (kao na primer za ovogodišnje takmičenje u planinskom biciklizmu) neće ostati u području i prema tome bilo koja potencijalna ekonomska dobit u većoj meri je izgubljena. Postoji veliki broj područja sa lekovitim biljem, pčelarstvom, pečurkama i voćnjacima. Crkva Svetog Nikole je najstarija na ovom području i može biti atraktivna turistička destinacija.

Komentar/Preporuka: Preporuka u strateškom planu za osnivanje turističke organizacije za Crnu Travu treba da se proceni u smislu utvrđivanja opštinskih atraktivnih mesta i da se ustanovi da li ovo treba da se organizuje sa boljom efikasnošću na okružnom ili regionalnom nivou. Treba da postoji veća povezanost u smislu turizma između opština Crna Trava i Surdulica, da bi se dobila što veća korist od Vlasinskog jezera i mogućnosti koje ono pruža. Opština Crna Trava je dobar kandidat za uključivanje u inicijativu regionalnog agroturizma i kućnog smeštaja, što bi doprinelo i poboljšanju kvaliteta smeštaja u domaćinstvima. Ovo bi trebalo da se poveže sa postojećim pčelarstvom, kultiviranjem voća i drugim poljoprivrednim aktivnostima, kao i sa mogućnostima koje pruža Vlasinsko jezero koje je u blizini. Aktivnosti lova i ribolova, kao i planinski biciklizam, pružaju dodatne mogućnosti za kućni smeštaj. Ovo područje bi možda trebalo da promovise druge lake i teže avanturističke aktivnosti kao što su: planinsko pešačenje, orientacija, triatlon i druge prirodne sportske događaje (u podudarnosti sa Vlasinom).

1.7. Opština Vladičin Han

Opis: Vladičin Han je centralno lociran u regionu severo-istočno od grada Vranja. Atraktivna Vranjska dolina i Grdelička klisura okružuje područje grada koji se nalazi na putu E75, nekih 67 km od granice sa Makedonijom. 23.000 stanovnika naseljavaju ovu opštinu koja pokriva 368 km². Područje je planinsko sa poljoprivrednim i pošumljenim područjima koja dominiraju.

Razvojna strategija: Razvojna strategija opštine Vladičin Han (2006-2010) je pripremljena od strane opštine Vladičin Han u decembru 2006. Opština želi da promovise teritoriju planine Kukakvica i Jovačko jezero kao glavnu destinaciju posetilaca na ovoj teritoriji; da obezbedi podršku infrastrukturi (detaljni cilj 2.2.1); obnoviti kulturne i istorijske spomenike (detaljni cilj 2.2.2); i takođe da promovise kulturne događaje (detaljni 2.2.3) kao deo svog opšteg cilja 2.2 ('Poboljšati imidž i dostupnost turističkom potencijalu). Da bi se ispunili ovi ciljevi akcioni plan predviđa sledeće akcije:

1. Čišćenje Jovačkog jezera i zaštita obala, uključujući poboljšanje uslova za ribolov i objekata za piknik. Ovo bi pomoglo podršci ekonomskog razvoja obližnjih sela. Vrednost ovog projekta bi bila €60.000, a njegova

realizacija je predviđena tokom 2008-2010, sa predviđenim finansiranjem od strane donatora, opštine i nadležnog ministarstva;

2. Završetak izgradnje Bazen Restorana kao deo poboljšanja objekta Kunjak. Vrednost ovog projekta bi bila €125,000 koji bi se implementirao tokom 2007 – 2009 godine, sa predviđenim finansiranjem od strane donatora, opštine i nadležnog ministarstva;
3. Jačanje kulture, tradicije i običaja Romskog stanovništva. Ovo bi se implementiralo preko NVO-a tokom 2007-2010; i,
4. Poboljšanje opštinskog festivala 'Vidovdanski Dani'. Ovo je predviđeno za 2007-2010, u vrednosti od €36.000 sa donatorskim i opštinskim finansiranjem.

Turistički resursi: Opštinska ključna vrednost je njena lokacija na putu E75 i potencijalna korist od tranzitnog saobraćaja. Planina Kukavica (1,442m) je najveća tačka u području i poseduje nekoliko arheoloških ostataka, Jovačko jezero, kao i nekoliko lovačkih područja u blizini. Postoje sportski i rekreativni centri (Kunjak) locirani na pet hektara zemlje sa bazenom koje opština želi da razvije za skuplje rekreativne objekte (fudbalski tereni, rukomet, odbojka, tenis i mini golf) i smeštaj i restoran. Objekat je spojen sa putem E75 i veoma je vidljiv sa puta.

Smeštaj u području uključuje privatni Motel Džep, 10 km od grada Vladičinog Hana, na Južnoj Moravi sa 22 ležejeva; Turist restoran sa 20 ležejeva, i Konak Han sa 34 ležaja. Smeštaj na planini Kukavica uključuje smeštaj u pansionima Preko Vode (sa 46 ležejeva) i Kukavica sa 37 ležejeva.

Komentar/preporuka Treba da postoji veća povezanost u smislu turizma između Vladičinog Hana i Surdulice, da bi se podržao priliv posetioca na Vlasinsko Jezero i da se na što bolji način iskoriste mogućnosti koje jezero pruža. Opština je dobar kandidat za uključivanje u inicijativu regionalnog agroturizma i kućnog smeštaja, što bi doprinelo i poboljšanju porodičnih smeštaja. Ovo bi trebalo da se poveže sa atrakcijama Kukavice i Jovačkog jezera. Ovo područje bi takođe možda trebalo da promoviše druge lake i teže avanturističke aktivnosti kao što su: planinsko pešačenje, orientiranje, triatlon i druge prirodne sportske događaje.

1.8. Opština Surdulica

Opis: Opština Surdulica se nalazi na istočno–centralnom delu juga Srbije. Svojom istočnim delom graniči se sa Bugarskom. Opštinsko područje ima površinu od 628 km², koja je sačinjena od rečnih dolina i Vlasinskog platoa, veći deo je planinski sa planinom Vardenik (1,876m) i Čemernik (1,721m), koji pretstavljaju najviše vrhove. Vlasinsko jezero je najveće u regionu. Opština ima 22,000 stanovnika, Srbi čine većinu (82%), manjine su Romi (9%) i Bugari (5%)

Razvojna strategija: *Strateški razvojni plan opštine Surdulica* (2007-2011) je pripremljena od strane opštine Surdulica u oko osmomesecnom periodu u toku 2006. godine, a usvojena od strane SO Surdulica 11.januara 2007. Međutim, razvojni plan ne poseduje nijedan odeljak u vezi turizma i pored važnosti Vlasinskog jezera, kao glavne destinacije za domaće posetioce na jugu Srbije.

Napomena: *S obzirom da je oblast Vlasinskog jezera proglašena od strane Vlade Republike Srbije, za predeo izuzetnih odlika te kao takvo zasticeno kao prirodno dobro (zakonski stupanj nize od nacionalnog parka), za ovu oblast je odradjen PPPPN Vlasina (Prostorni plan podrucja posebne namene/ zakonski obavezan dokument kojim je tacno odredjena i definisana teritorija, flora i fauna oblasti). Preduzete su i niz zakonski potrebnih aktivnosti. Nakon toga, Vlada je preko tadašnjeg Ministarstva trgovine i turizma, prilikom izrade Strategije razvija turizma Srbije, uvrstila Vlasinsko jezero u jednu od glavnih turistickih destinacija u Srbiji. U delu Akcija te strategije, stoji i izrada Master plana razvoja turizma na Vlasini. Znajuci sve te cinjenice, turizam nije obradjen u SP SU ali i iz razloga da nakon izrade Master plana, izrade urbanistickih planova za Vlasinu (cetiri plana koja ce biti u komplementarnom odnosu sa Master planom) tacno ce se znati oblast i nacini delovanja na Vlasini. Nakon toga ce Opstina Surdulica sa TOO Surdulica, pristupiti u periodu revizije SP SU 2007.-20011., izradi posebnog plana delovanja tj. Detaljnog akcionog plana razvoja turizma u opstini Surdulica za visegodisnji period.*

Rezime: *Iz svega gore pomenutog tj. po zakonski namentnutoj hijerarhiji, normalno je bilo da se saceka izrada dokumenata viseg reda, da bi se dalje pristupilo izradi po oblastima detaljnijih strateskih planova, u ovom slucaju plana delovanja razvoja turizma na teritoriji opstine Surdulica, sa posebnim akcentom na Vlasinsko jezero. Dok Strateski plan razvoja opštine Surdulica (2007.2011.) u delu Akcionog plana, sadrzi konkretne osnovne aktivnosti, koje su proizasle iz dokumenta viseg reda a koje su se pokazale kao prioritne za nase dalje aktivnosti u ovom polju. To su:*

Urbanistički planovi tj.

- Izrada Plana generalne regulacije Vlasina Stojkovićeve, detaljni cilj-1.1.2.
- Izrada Plana generalne regulacije Vlasina Rid, detaljni cilj -1.1.2.
- Izrada Plana generalne regulacije Vlasina Okruglica, detaljni cilj -1.1.2.
- Izrada Plana opšteg uređenja Vlasinskog jezera sa priobaljem, detaljni cilj- 1.1.2.

Dalje, sadrži sledeće:

- Izrada Plana detaljne regulacije za PPOP i HR kanalizacionog sistema Vlasina, detaljni cilj 1.1.2.
- Regionalna saradnja u raznim aktivnostima implementacije PPPPN Vlasina, detaljni cilj 2.3.4.
- Detaljni cilj 4.1.1. – Celovit plan zaštite, ocuvanja I unapredjenja duhovnog I istorijskog sadržaja opštine Surdulica
- Prioritet 5.2. Promocija potencijala opštine Surdulica u turizmu, zdravstvu, ekologiji, poljoprivredii obrazovanju, u zemlji I inostranstvu
- Obnova konaka I uređenje protora oko manastira Palja, u cilju ocuvanja istorijskih mesta I u cilju ekonomskog (turistickog) razvoja- detaljni cilj 4.1.1.
- Istrazivanja kulturnih dobara opštine Surdulica u cilju bolje turistickih ponude- detaljni cilj 4.1.1.
- Iztrazivanje I arheoloski radovi na kompleksu Stari grad u Donjem Romanovcu, obnova Starog grada I njegovo stavljanje u funkciju za potrebe turista, detaljni cilj 4.1.1.
- Promocija kulturno-istorijske I duhovne bastine opštine, kao I kupovina I sredjivanje stare kuće u centru grada, za potrebe TOO Surdulica, detaljni cilj 4.1.3.
- Otvaranje Info centara na Vlasini I njihovo opremanje (Vlasina Okruglica I Vlasina Stojkovićeve), 4.2.2.
- Izrada I ažuriranje VEB portala Opštine Surdulica I VEB sajta Turističke Organizacije Surdulica, detaljni cilj 5.1.1.

Vlasinsko jezero se pominje u vezi prirodnih resursa i u vezi flore i faune. Takođe postoji odeljak koji se odnosi na potrebe očuvanja kulturne baštine u području, sa spiskom specifičnih istorijskih zgrada i struktura koje treba zaštititi.

SWOT analiza u planu pominje da razvoj turizma pruža povoljnu priliku.

Pod strateškim ciljem 1 ('Održivi razvoj baziran na prirodnim resursima) izradu gore pomenutih urbanističkih planova. Ukupna vrednost svih ovih planova, da bi se završili u 2007, je skoro €490,000. Nije jasno zašto ovi planovi treba da se rade odvojeno ili je ovo deo posla preduzet od strane Horwath TL za Ministarstvo Ekonomije i regionalnog razvoja. (Horwath TL izrađuje **Master plan za razvoj turizma**, dok je ovde rec o **urbanističkim planovima**- obaveznim po Zakonu o planiranju I izgradnji)

Turistički izvori: Vlasinsko jezero je glavna turistička destinacija u opštini i jedna od glavnih destinacija regiona za domaće posetioce. Locirano je oko 20 km istočno od Surdulice, i 30 km od puta E75. Jezero je oko 10 km dugačko i 3 km široko, i drugo je po veličini u Srbiji, a takođe je locirano na najvišoj nadmorskoj visini (1.211 m) u zemlji. U kasnim 40'im, ovo područje je pregrađeno branom I izgrađena je hidro-elektrana. Područje Vlasinskog platoa je okruženo planinama (Čemernik, Vardenik i Gramada); jedan deo je pošumljen, dok drugi deo predstavlja pašnjak. Jedna od glavnih turističkih atrakcija jezera su tresetna plutajuća ostrva, koja nastaju u momentu podizanja nivoa vode u jezeru, I nikada se ne zna njihov tacan broj, ali se u proseku kreće oko 30-ak. Postoje dva mala plutajuća ostrva na samom jezeru. Vlada je definisala ovo područje 2005. godine kao zaštićeni prirodni rezervat od posebnog značaja. Početkom ove godine, podnešen je kao kandidat za zaštitu Ramsar vlažnog kopna. Područje je stanište divljih životinja vuka, divlje svinje, jelena, sive čaplje, kormorana, patke, i drugih migracionih vrsta, kako i nekih retkih vrsta sisara i gmizavaca.

Jezero je naseljeno pastrmkom i zato je ovo veoma popularna destinacija za ribolov. Ovo područje je takođe popularna destinacija za pripreme spotista tokom leta.

Postoji trubački festival u opštini koji privlači oko 2,000 ljudi dnevno, i koji predstavlja regionalnu kvalifikaciju za nacionalni trubački festival u Guči. Takođe postoji Srpsko – Bugarski festival koji se održava blizu granice, u toku kojeg je dozvoljen slobodan prelaz bez viza u Bugarsku. Štaviše, postoji i sedmica tokom marta (prvi vikend u martu) određena za lov na vukove i divlje svinje oko jezera. Lekovito bilje i voće takođe privlače u ovo područje. Samo je manastir Palja iz 9. veka, **I njega treba turisticki tretirati u istom rangu kao I manastir Prohor Pčnjiski**. Postoje dve crkve u blizini koje su od važnosti za područje, obe potiču iz 9'tog veka. Radi se o crkvi Svetog Ilije na zapadnom delu Vlasinskog Jezera, i crkvi i manastiru Palja blizu bugarske granice.

Postoje predlozi za sveobuhvatan razvoj područja Vlasinskog jezera od strane Ministarstva ekonomije i regionalnog razvoja kao deo njegovog plana "21 projekat za 21 vek", I to u vidu Master plana razvoja turizma na Vlasinskom jezeru. Ovo će obuhvatiti dva nova turistička centra: jedan nazvan Novi Rid sa

1000 ležajeva; i drugi, Krstinci sa 350 ležajeva. Takođe će postojati šoping centar, letnji sportski centar, teren za golf sa 18 rupa, vile i apartmani, luka za jedrenje, ski liftovi i objekti za nordijsko skijanje. Horwath TL je kompletirala koncept plana za područje Vlasinskog jezera i on će biti predstavljen na regionalnoj konferenciji kasnije ove godine u Solunu. EAR učestvuje sa €250,000 na postrojenju za prečišćavanje otpadnih voda u jezeru i podrazumeva se da se ovo već realizuje. Vrednost konceptualnog plana je procenjena na oko €280 miliona, od kojih će vlada obezbediti €50 miliona, a ostatak privatni sektor u narednih 12 godina.

Napomena: Po Master planu, Vlasina je **jedan turistički centar** sa 4 “obradjene celine”.

Hotel Vlasina (sa 30 soba), Hotel Narcis (sa 26 soba) i Hotel Jezero (17 soba) trenutno obezbeđuju smeštaj oko Vlasinskog jezera. Ukupni sreštajni kapaciteti su oko 400 ležaja. Veliki broj privatnih domaćinstava u blizini takođe obezbeđuje smeštaj, u kategorisanim objektima, za oko 450 ležajeva. Hotel Srbija u Sudulici ima 100 ležajeva dok je oko 1.000 ležajeva u odmaralisticima.

Država je jasno prepoznala oblast Vlasinskog jezera kao jednu od 8 najznacajnijih turističkih destinacija u Srbiji, te je logično da je Vlasinsko jezero turistička destinacija br.1., u Južnoj Srbiji. Shodno svemu gore navedenom, sama po sebi se nameće činjenica smeštanja buduće Regionalne turističke agencije, na teritoriju opštine Surdulica. Sa druge strane, stoji činjenica manjka usko stručnog kadra (ljudskog resursa) u celom regionu. Bivše Ministarstvo za trgovinu i turizam je na Predlog Projekta TOO Surdulica (kroz NIP 2006.), odobrilo sredstva za kupovinu stare kuće u centru Surdulice (prva faza implementacije projekta), dok bi u drugoj fazi implementacije projekta, koja bi obuhvatila adaptaciju i opremanje, služila kao infrastrukturna baza za uspostavljanje Regionalnog turističko-informativno-edukativnog centra.

Napomena: Master plan će biti predstavljan na svim međunarodnim sajmovima turizma u zemlji kao i na sajmovima za investitore u zemlji; U konzularnim predstavništvima zemalja u okruženju: Grčkoj (Solun, Međunarodni sajam turizma od 01.-04.11.07.), Bugarskoj, Sloveniji (u januaru), Makedoniji, Republici Srpskoj, Federaciji Bosne i Hercegovine, Madjarskoj (prilikom održavanja sajma turizma negde u martu-aprilu), Ruskoj federaciji (Moskva), itd.

Komentar/preporuke: Posao koje je preuzeo Horwath TL za Vlasinsko jezero predstavlja pravi put napred. Potrebno je imati sveobuhvatan pristup ka razvoju turizma za područje, oslanjajući se na aktivno učeće privatnog sektora. Međutim, pripremljeni planovi sa njihove strane nisu proučeni (samo su površno pregledani). Uloga Vlade i opštine u podržavanju ovog projekta treba jasno da se definiše. U slučaju plana za strateški razvoj nije jasno kako će aktivnosti predstavljene u Akcionom planu podržati razvojni program Vlasinskog jezera. Cilj razvoja turizma na Vlasini nije tranzitnog karaktera već stacionarnog, sa jasno odredjenim ciljnim grupama i zbog same činjenice da na oko 100km, postoje 3 aerodroma (od toga dva međunarodna)

1.9. Opština Vranje

Opis: Opština Vranje je ekonomski i administrativni centar Pčinjskog okruga. Opštinsko područje obuhvata 860km² i nalazi se u južnom delu regiona. Ovo područje karakteriše veći broj rečnih dolina i brdovitih planina koje se uzdižu do 1,922m (Besna Kobila) kao i glavni rezervoar jezero Prvonek. Vranje je locirano na glavnom putu E75 nekih 347km od Beograda, 115km od Prištine, 91 km od Skoplja i 354 km od Soluna. Opština ima preko 87,000 stanovnika (u 2002.) sa više od 65,000 koji žive u samom Vranju. Podaci iz 2002. ukazuju na blagi rast u odnosu na 1991. (85,600).

Ovo bi trebalo da se bude pokazatelj u odnosu na opadanje stanovništva u celom Pčinjskom okrugu od 242,000 u 1991. na 227,700 u 2002. Proporcija Roma u ukupnom broju stanovništva je oko 5%. Većinu čine Srbi 93%. British American Tobacco fabrika u Vranju je najveći poslodavac, dok je poljoprivreda glavni oslonac u celoj opštini.

Razvojna Strategija: Razvojna strategija opštine Vranje (2006.-2010.) je pripremljena od strane opštine Vranje u junu 2006. Akcije vezane za turizam u Razvojnom strateškom akcionom planu su deo strateškog cilja 3. (oživljavanje lokalne ekonomije) i prelaze u detaljni cilj 3.3. (Racionalno iskorišćavanje):

1. Povećati procenat upotebe termalne vode u Vranjskoj Banji i investirati u projekat Prvonek. Ovo će obuhvatati izgradnju otvorene scene (€40,000) u Vranjskoj Banji, jedan ‘aquatorium’ (€230,000)

ispod brane Prvonek, jednu “etno kuću” (Konstantina Kuda) u Vranjskoj Banji (€25,000) i rekonstrukciju fontana sa vodom za piće u oba područja (€20,000), kao i pripremu turističkog vodiča za ovo područje u toku 2007.-2010.

2. Aktivna promocija turizma u Vranjskoj Banji i kompleksa Prvonek od strane lokalne turističke organizacije. Ovo će biti urađeno u toku turističkih sajmovi i širenjem turističkih informacija za posetioce u vrednosti od €80,000 od 2006.-2008. i
3. Restauracija kulturnih i istoriskih spomenika sa radom na konzervaciji unutrašnjosti Vranjskog muzeja, radovi na Belom mostu, Hamamu i muzeju kuće Bore Stankovića i ostalim zaštićenim građevinama. Ovo će biti preduzeto u toku 2006.-2009. u vrednosti od €400,000.

Turistički resursi: Vranje je u mogućnosti da iskoristi prednosti lokacije na putu E75 i da privuče tranzitni saobraćaj u grad i okolna područja. Vranjska Banja, planina Besna Kobilica i jezero Prvonek su glavne turističke atrakcije. Besna Kobilica nudi potencijal za zimski, rekreativni i planinski turizam.

Vranjska Banja se nalazi 10 km istočno od Vranja i šest km od puta E75. U Banji postoji kompleks zgrada postavljenih na pošumljenoj dolini sa prirodno toplim i mineralnim izvorima koji imaju zdravstveni i terapijski značaj. Banja se koristi još od Rimskog doba. Glavni objekti su: bolnica Ministarstva zdravlja koja ima veoma atraktivan izgled zbog svoje žute fasade i Hotel Železničar (u vlasništvu JP Železnice Srbije) sa 51 sobom (100 ležajeva), i nekoliko restorana i raznovrsnih zdravstvenih objekata. Ovo područje ima nacionalnu važnost u lečenju neuroloških i reumatskih tegoba i oboljenja, fraktura kostiju. Dobar deo kapaciteta popunjava se gostima koji se leče o trošku države. 75% smeštajnih kapaciteta je u hotelu (123 sobe) a ostalo je privatni sektor. Hotel Železničar naplaćuje €70 za dvokrevetnu sobu i €40 za jednokrevetnu sobu. Njegova godišnja popunjenost je oko 70% i obično je pun tokom letnje sezone. Postoji još jedna napuštena zgrada koja je bila izgrađena kroz zajedničko ulaganje tekstilne fabrike Jumko i Vladinog penzijskog fonda ali se pre nekih 20 godina stalo sa izgradnjom a trenutno se na Sudu rešava pitanje vlasništva. Blizu hotela je crkva, izgrađena 1920. i spomenik iz II Svetskog rata.

Besna Kobilica je najviša tačka u južnoj Srbiji za koju se priprema projekat za Nacionalni investicioni plan (u saradnji sa opštinom Bosilegrad).

Ministarstvo Ekonomije i regionalnog razvoja priprema master plan za teren za skijanje i rekreativne objekte. Postoji potreba za poboljšanjem putnog pristupa za oko 5 km od Krive Feje do Besne Kobile. Postoji mogućnost razvoja i pčelarstva i sakupljanja lekovitog bilja. Festival “Dani Vranja” se organizuje godišnje sa ciljem očuvanja tradicije, posebno kulinarske. “Dani Karanfila”, književni i kulturni festival održavaju se u junu u Vranjskoj Banji.

Vranje ima veliki broj atraktivnih zgrada uključujući muzej i Haremluk (koji se sada koristi kao restoran) izgrađen u 18.om veku tokom turske vladavine. Muzej je dobro opremljen i prima do 4,000 posetioaca godišnje, uglavnom domaćih i studenta. Postoji još jedan broj istoriskih zgrada i struktura uključujući Beli most, bivše Tursko kupatilo, i bivšu kuću (sada muzej) srpskog pisca Bore Stankovića kao i srednjevekovnu tvrđavu Markovo Kale. Beli most i Hamam su nedavno rekonstruisani donatorskim sredstvima.

Hotelski smeštaj u opštini je koncentrisan u gradu i duž glavnog puta E75. Ukjučuje hotel Pržar (30 soba) kao hotel kategorisan sa pet zvezdica, Hotel Vranje sa tri zvezdice (120 soba) (ležajeva); Motel Vranje sa dve zvezdice i 43 soba (100 ležajeva) i potencijal za proširenje do 120 soba kada radovi na poboljšanju budu završeni; i, pansionijski smeštaj sa 30 soba. Angažovanost ovih hotela je prosečno 70% u toku godine.

Komentar/Preporuka: Treba da postoji sveobuhvatniji i dugotrajniji pristup razvoju i poboljšanju Vranjske Banje. Za ovo treba da oprimiti formu integrisanog modela odmarališta za region. Koncept plan treba da se pripremi u potpunosti za područje koje će da se koristi kao baza koja će privući privatni kapital. Očigledno da status Hotela Jumko kvari situaciju i zato treba da se rasčisti. Inače, bolnica i Hotel Železničar treba da se održavaju i ofarbaju, da se dodaju novi objekti (za terapiju, zdravlje, tretmane sportskih povreda, bazen i objekte za rekreaciju) i područje treba ekološki poboljšati. Poboljšanja trebaju biti usmerena u pravcu angažovanja tokom cele sezone. Režim mendažmenta i održavanja treba da ustupi delimično privatnom sektoru.

Treba da se preduzmu sveobuhvatna poboljšanja izgleda i ekologije centra Vranja, koje bi uključilo što je više moguće gradske istorijske građevine (iako se veruje da je većina važnih građevina suviše raširena). Ovo bi uključilo meko i tvrdo sadenje površina, poboljšanje ključnih trgova i gradskih

površina, kao i poboljšanje ulica, uključujući postavljanje oznaka (npr. teško je naći istorijske građevine). Gradska mapa bi mogla da se uzme u obzir, ako bi naznačila puteve koji vode do istorijskih atrakcija kao i informacije o njima. Zgrada Hamama bi mogla da se koristi kao radna banja i zdravstveni klub, kako bi se obezbedio otvoreniji pristup i upotreba.

1.10. Opština Bosilegrad

Opis: Bosilegrad se nalazi na jugo-istočnoj ivici teritorije koja se analizira, na granici sa Bugarskom i Makedonijom. Ovo mesto naseljava 10.000 stanovnika, a teritorija je dominantno planinska. Grad Bosilegrad je 13 km udaljen od Bugarske granice. Pristupni put ka gradu je težak i ide preko Surdulice.

Razvojna strategija: Opština Bosilegrad ima usvojenu strategiju razvoja za period 2006-2011. godina. Tom strategijom u odeljku VII Strateški ciljevi pod tačkom 3. Stvaranje uslova i klime za korišćenje prirodnih potencijala u tački 3.3. Stvaranje imidža Bosilegrada kao buduće turističke destinacije daje sledeće prioritete:

1. Promocija geografskih, istorijskih i kulturnih karakteristika
2. Sređena turistička ponuda
3. Obuka turističkog osoblja

Turistički izvori: Postoji malo jezero Lisina, i nekoliko lovačkih područja. Glavna atraktivnost ovog područja su planine i prirodna sredina za pešačenje i lov.

Komentar / Preporuka: Opština je dobar kandidat za uključivanje u inicijativu regionalnog agroturizma i kućnog smeštaja. Ovo bi trebalo da se poveže sa Besnom Kobilom i Vlasinskim jezerom. Ovo područje bi takođe možda trebalo da promovise druge lake i teže avanturističke aktivnosti kao što su: planinsko pešačenje, orientisanje, triatlon i druge prirodne i sportske događaje.

1.11. Opština Trgovište

Opis: Opština Trgovište se nalazi na južno-centralnom delu teritorije koja je deo Studije a sa svoje južne strane se graniči sa Republikom Makedonijom. Ovo područje je slabo naseljeno, većinom je planinsko (sa planinom Zelenčev sa najvišom tačkom na 1,574 m) i pošumljeno. Pristup opštini je moguć samo jednim putem koji se nadovezuje sa E75.

Razvojna strategija: Opština Trgovište još uvek nije izradila razvojnu strategiju.

Turistički izvori: Glavna atrakcija područja je planinska i prirodna sredina koja bi mogla de se iskoristi za pešačenje i lov. Zapadni deo opštine je blizu manastira Sveti Prohor Pčinjski.

Komentar / Preporuka: Opština je dobar kandidat za uključivanje u inicijativu regionalnog agroturizma i kućnog smeštaja, što bi doprinelo i poboljšanju kvaliteta privatnog smeštaja. Ovo bi trebalo da se poveže sa Manastirom Sveti Prohor Pčinjski. Ovo područje bi takođe možda trebalo da promovise druge lake i teže avanturističke aktivnosti kao što su: planinsko pešačenje, orientiranje, triatlon i druge prirodne sportske događaje.

1.12. Opština Bujanovac

Opis: Opština Bujanovac se nalazi u jugo-zapadnom delu regije. Na zapadu se graniči sa Kosovom i Metohijom a na jugu sa Makedonijom. Kroz opštinu prolazi put E75. Oblast naseljava 44,000 stanovnika od kojih samo jedna četvrtina živi u sedištu ove opštine – Bujanovcu. Veći deo oblasti je ravnica; dok se planine izdižu u severnom delu (na granici sa Kosovom i Metohijom) i na jugu (blizu Makedonije) do skoro 1300 m nadmorske visine na planinama Kitka i Kozjak.

Strategija razvoja: Usvojena je Strategija razvoja.

Turističke atrakcije: Najbitnije turističke atrakcije su manastir Sveti Prohor Pčinjski, Bujanovačka banja i arheološko nalazište Kale Krševica.

Bujanovačka banja poseduje prirodno mineralne izvore tople vode (do 40C°) i dugogodišnju reputaciju lečilišta kožnih, neuroloških, reumatskih i ginekoloških bolesti. Njena osnovna prednost je položaj na putu

E75 (banja je uočljiva s puta) i ima mogućnost da privuče sve one koji putuju putem E75. Na žalost, kapaciteti su trenutno u prilično lošem stanju. Postoje uređaji za elektro i hidro terapiju, otvoreni bazeni sa lekovitim blatom i zatvoreni bazeni sa toplom vodom. Lečilište poseduje 220 kreveta dok u blizini postoji otprilike još 230 kreveta u privatnom smeštaju. Mineralna voda iz izvora u banjskoj oblasti se flašira kao voda za piće. Opština Bujanovac je nedavno dala predlog za informacioni centar i poboljšanje osvetljenja za banjske kapacitete u nacionalnom investicionom planu za 2008.

Manastir Sveti Prohor Pčinjski nalazi se na oko 20km od puta E75 i veoma je blizu Makedonske granice a istovremeno se neposredno pored nalazi I alternativni granični prelaz sa Republikom Makedonijom. Manastir je verovatno osnovao Vizantijski car Diogen u 4. veku. Manastir je smešten u prelepom šumovitom, planinskom predelu. U crkvi se nalaze freske iz 14. veka koje posetioci mogu videti (s obzirom da su izložene su spoljnim uticajima i možda je potrebno zaštititi ih staklenim panelima). Ovo je sigurno najbitnija turistička atrakcija u Bujanovcu i od ogromnog je značaja za region. Za vreme verskih praznika, kao što su 6. juli i 7. avgust procenjuje se da oko 20.000 ljudi dnevno poseti Sveti Prohor Pčinjski. Manastir nema smeštajne kapacitete, ali se procenjuje da postoji oko 40 kreveta (što je odobrila opštinska turistička agencija) u privatnom smeštaju u obližnjem selu Jablanica. U Jablanici uglavnom odsedaju gosti iz južne Srbije, poneki gost iz drugih krajeva Srbije i takođe iz Makedonije. Opština radi na tome da poboljša prilazni put od Sv. Prohora Pčinjskog do sela Jablanica (put u dužini od jednog do dva kilometra). Smeštaj se nalazi u privlačnom predelu u kome takođe postoje i planinske staze za pešačenje.

Opština je pokrenula projekat etno sela nazvan "Zlatne ruke" na lokaciji uz samu Srpsku granicu na graničnom prelazu (postoji mogućnost da se premesti na drugu lokaciju) i otprilike 100 m od manastira Sv. Prohor Pčinjski. Projekat bi uključivao neko osnovno prenoćište (sedam soba), kulturne i zabavne aktivnosti, pijacu organske hrane, restorane, prodavnice proizvoda iz domaće radinosti i izložbeni prostor, što bi sve demonstriralo lokalni kulturni i kulinarski identitet. Takođe postoji potreba da se obezbede prostorije za prijem i registraciju gostiju kao i parking proctor (za automobile i autobuse) blizu manastirskog dvorišta; da se poboljša vodo-slabdevanje i postrojenja za preradu vode u ovoj oblasti; da se poboljša pristup manastiru kao i ostatku prostora za pogodan za piknik i da se poboljša snabdevanje strujom. Postoji generalna potreba da se uredi prirodna sredina i teren oko manastira i da se rasčisti smeće. Takođe će biti potrebno da se radi na kontroli broja turista u vreme udarnih perioda. Lokacija manastira bi trebalo da bude bolje označena na putu E75 kako bi se privukli turisti koji putuju u i iz Makedonije. Zbog ove turističke atrakcije vredi skrenuti sa tranzitnog puta i preći granicu na ovom mestu.

Ovaj put bi trebalo bolje obeležiti kako bi se privukli posetioci. Procenjuje se da godišnje nekih 200,000 ljudi ovde pređe granicu, u poređenju sa 2.4 miliona ljudi koji pređu granicu na E75 putu.

Arheološko nalazište Kale Krševica, koje potiče iz 4. veka pre nove ere se nalazi na oko 10 km od Bujanovca. Arheološka iskopavanja je organizovao Beogradski Arheološki Institut i muzej. Ostaci datiraju iz vremena Aleksandra Velikog i Filipa II Makedonskog. Takođe se u blizini grada Bujanovca nalaze i crkve Svetog Petra i Svetog Pavla koje potiču iz Vizantijskog perioda (7. vek).

Motel u Bujanovcu na putu E75 ima 100 ležajeva. Na graničnom prelazu sa Makedonijom se takođe nalazi i motel Terminal sa 21 ležajem. U blizini Jablanice i manastira Sveti Prohor Pčinjski otpočelo se sa izgradnjom novog hotela u okviru koga su isplanirane rekreacioni objekti i bazen ali su radovi na ovom projektu obustavljeni.

Komentar / preporuke: Bujanovačka Banja bi trebalo da bude kompletno preuređena uz dodatak nekih novih objekata. Sa ovim bi trebalo da se otpočne u prvoj fazi u skladu sa konceptualnim planom i marketinnskim pristupom koji obuhvata Sijarinsku i Vranjsku Banju. Prednost Bujanovca je ta što je jasno uočljiv sa puta E75 i pristupačniji je od ostalih gradova pa bi zaista mogao da ima koristi od saobraćaja koji se odvija na ovom putu.

Okolina manastira Sveti Prohor Pčinjski bi trebalo da se uredi. Trebalo bi ustanoviti plan za posetioce koji bi obuhvatao postavljanje bolje signalizacije na putu, izgradnju parking prostora i recepcije, izgradnju prilaza za pešake ka manastiru i po okolini, uređenje prostora za piknik i odmor, rasčišćavanje okoline i poboljšanje sanitarnih čvorova. Detaljna studija o ovome bi trebalo da se izvede u skladu sa projektom Zlatne Ruke koji bi trebalo da se revidira kao deo ovog posla.

Hotelski / motelski smeštaj i sporedni objekti u Bujanovcu bi trebalo da se posmatraju u širem regionalnom kontekstu kako su predložile i druge opštine. Postoje brojni predlozi za hotele u okviru

opštine čiju je neophodnost potrebno ispitati u skladu sa potrebama tržišta i u skladu sa frekvencijom saobraćaja (postojećom i projektovanom) koji se odvija na putu E75. Najpoželjnije lokacije bi trebalo ponuditi privatnom sektoru na tenderskim procedurama pod uslovom poboljšanja kapaciteta i prirodne sredine. Postoji mogućnost da se ovo tretira kao deo renoviranja objekata Bujanovačke Banje.

Kao i kod drugih oblasti trebalo bi i ovde razmotriti poboljšanje kapaciteta u agroturizmu (lekovite trave, gajenje voća). Ovi smeštajni kapaciteti bi takođe mogli da se povežu sa lovačkim aktivnostima i planinarenju u južnom delu opštine u blizini manastira Sveti prohor Pčinjski.

1.13. Opština Preševo

Opis: Opština Preševo se nalazi na krajnjem jugo-zapadu regiona i graniči se sa Kosovom i Makedonijom. Kroz nju prolazi deo puta E75. Opština pokriva površinu od 276 kvadratnih kilometara i uglavnom je orjentisana na poljoprivredu. Grad Preševo se nalazi 5 km zapadno od puta E75 i otprilike je isto toliko udaljen od granice sa Makedonijom, većinsko stanovništvo je Albansko (95%). Ova oblast bila politički nestabilna u vreme problema na Kosovu i severnoj Makedoniji što je uticalo i na razvoj turističkih potencijala.

Strategija razvoja: Položaj ove opštine na putu E75 je osnova za predlog ekonomskog razvoja iznetog u *Strategiji razvoja opštine Preševo (2005-2015)*, koju je ova opština pripremila u Junu 2006, i odnosi se uglavnom na slobodnu zonu trgovine (postoji 11 ovakvih zona u Srbiji). S obzirom na položaj blizu ovog značajnog puta, ali i rekonstrukcije puta M25/2 koji povezuje Preševo i Gnjilane na Kosovu ova opština zaista može da očekuje dosta od svog položaja. Opština želi da uredi prostor od 5 -10 hektara kao zonu slobodne trgovine. Strategija razvoja takođe ističe potrebu za odvojenom turističkom organizacijom (sa učešćem javnog i privatnog sektora) kako bi se iskoristili turistički potencijali ove oblasti uglavnom potencijali vezani za saobraćaj koji se odvija na putnim pravcima E75 i M25/2.

Turističke atrakcije: Razvijena je turistička strategija koja pre svega obuhvata potrebu za promovisanjem lovnog turizma na zapadu opštine Preševo i koja ističe mogućnosti kultivacije lekovitih trava i voća, ribolov i rekreacioni turizam u oblasti Oraovice. Predlozi vezani za turizam u ovom dokumentu uključuju sledeće:

1. Novi hotel u gradu Preševo sa tri zvezdice i smeštajnog kapaciteta od 50 soba kao kratkoročni projekat (privatni sektor);
2. Dugoročni projekat hotela u Livadhi i Shehit na putu M25, zapadno od grada, koji bi imao 20 soba, prodavnicu ručnih radova i etno restoran. Na ovom prostoru se trenutno nalazi deponija čvrstog otpada koju bi trebalo premestiti (privatni sektor);
3. Hotel i rekreacioni objekti u Oraovici (severno od Preševa) i Buštranju (selo istočno od puta E75). Rekreacione aktivnosti bi uključivale pecanje i kamping prostor kao i restorane oko vodenih površina;
4. Motel sa 25 soba i sa prodavnicama, restoranima i sporednim objektima na graničnom prelazu sa Makedonijom;
5. Dogradnja 16 učionica u postojećoj osnovnoj školi u Cerevajci (vlasništvo ministarstva prosvete) na putu M25 blizu granice sa Kosovom. Konstrukcija prostorija, koja je trenutno u zastoju, bila je finansirana od strane USAID, DfID i EU. Postoji predlog da se uz učionice izgradi i sportsko-rekreativni centar pri školi koji će biti dostupan samo deci iz lokalne zajednice (privatni sektor i opština).

Prirodna sredina oko puta M25 zapadno od Preševa je privlačna i pruža prelep pogled na Preševo i severni deo Makedonije. Uglavnom je to netaknuta priroda osim deponije koja se nalazi u blizini sela Livadhi i Shehit. Ova oblast ima potencijale za planinarenje, kampovanje i možda lov. Kada se deponija premesti onda bi trebalo preurediti i neposrednu okolinu.

Komentar / preporuke: Predloge za hotele/motele i smeštaj pored puteva bi trebalo posmatrati u regionalnom kontekstu, kao i druge slične predloge opštine. Postoje brojni predlozi za hotele u okviru opštine čiju je neophodnost potrebno ispitati u skladu sa potrebama tržišta i frekvencijom saobraćaja (postojećom i projektovanom) koji se odvija na putu E75. Najpoželjnije lokacije bi trebalo ponuditi privatnom sektoru na tenderskim procedurama pod uslovom poboljšanja

kapaciteta i prirodne sredine. Neophodnost i funkcija predloga za Caravajku nisu izvesni i jasni u poslovnom smislu i u smislu dobrobiti zajednice.

Takođe, i u drugim oblastima obezbeđivanje smeštajnih kapaciteta u privatnom sektoru, vezanih za agrozurizam (gajenje lekovitih trava i voća) bi trebalo takođe razmotriti. Ovi smeštajni kapaciteti bi takođe trebalo da budu povezani sa stazama za planinarenje i lovoturizmom u planinskom delu zapadno od Preševa.

Politička nestabilnost u ovoj oblasti predstavlja smetnju ovim aktivnostima

5 SWOT ANALIZA ZA TURIZAM U JUŽNOJ SRBIJI

5.1 Snage

Glavne prednosti turizma koje postoje u regionu su sledeće:

- Put E75 prolazi kroz region i dovodi značajan saobraćaj ka i u region iz Centralne Evrope, Beograda, Makedonije, Grčke i Turske;
- Ruralne oblasti regiona se karakterišu kao veoma atraktivne i prirodne sredine od davnina;
- Ima mnogo prirodnih izvora i to može biti iskorišćeno za zdravstveni i banjski turizam;
- Postoje brojna arheološka nalazišta u regionu;
- Postoji etnička i kulturna raznovrsnost; i
- Region ima podršku od brojnih međunarodnih donatorskih agencija.

5.2 Slabosti

Glavne slabosti turizma koji sada postoji u regionu su sledeće:

- Sporo odvijanje privatizacije u oblasti ugostiteljstva i turizma;
- Nizak nivo obučenosti ljudi u upravljanju u ugostiteljstvu;
- Slabo označavanje i obaveštavanje o putevima u čitavom regionu;
- Bacanje smeća i neuredna okolina u nekim urbanim sredinama;
- Iseljavanje mladih u urbane sredine i u inostranstvo;
- Nizak nivo sakupljanja poreza od smeštaja posetioca koji bi se mogao iskoristiti za razvoj turizma u regionu;
- Loš kvalitet smeštaja i snabdevanje posetioca;
- Nedostatak regionalnog planiranja i marketinga za turizam;
- Nedostatak resursa za arheološki i kulturni razvoj koji bi podržao neka atraktivna mesta; i,
- Slab imidž regionalnog turizma i nedostatak nacionalnog marketinga.

5.3 Šanse

Glavne šanse za razvoj turizma u regionu koje mogu biti razvijane su :

- Potencijal za razvoj turizma pridobijanjem tranzitnih posetioca za kratke boravke;
- Razvijanje turizma kroz integrisani pristup odmaralištima za neke oblasti koje može preuzeti privatni sektor;
- Razvijanje mogućnosti za uspostavljanje inicijativa za preko-granični regionalni turizam, na primer sa Bugarskom i Makedonijom pre svega;
- Eksploatacija rasta na turističkom tržištu za **određene turističke niše**, na primer u aktivnostima avanturističkog sporta, arheologiji/istoriji, ruralnom i agro- turizmu;
- Eksploatacija globalnog rasta u zdravstvenom i banjskom turizmu; i,
- Produžavanje zadržavanja posetioca u regionu.

5.4 Pretnje

Glavne pretnje u budućnosti koje mogu ograničiti razvoj regionalnog turizma su:

- Jaka regionalna konkurencija ostalih turističkih destinacija;
- Politička nestabilnost sa mogućnošću ponovnog javljanja konflikata u nekim delovima regiona Balkana;
- Nastavljanje sporog odvijanja privatizacionog procesa; i,
- Nedostatak dostupnih obučениh ljudskih resursa za nove turističke atrakcije i objekte koji bi onemogućili rast.

5 KLJUČNI PREDLOZI ZA TURIZAM

6.1 Strategija za razvoj turizma

Ovaj deo postavlja opšti pristup i ključne aktivnosti koje treba preduzeti da se poboljšaju regionalne perspektive za razvoj turizama. One odgovaraju tačkama postavljenim u SWOT analizi u Delu 5. Osim toga, Tabela 6.1 mapira opšti strateški okvir za turizam u regionu.

Prvenstvene atrakcije: Početna tačka za promovisanje regiona trebalo bi da se bazira na izgradnji primarnih turističkih atrakcija koje će najverovatnije dovesti kako nove tako i posetioce koji su već bili tu. Za ove vazne atrakcije smatraju se:

- Vlasinsko jezero;
- Sv. Prohor Pčinjski manastir;
- Sijarinska Banja;
- Vranjska Banja; i,
- Caričin grad.

Iako ima drugih mesta koje mogu biti veoma zanimljiva za razvoj turizma u ovom kraju, gore navedeni trebalo bi da prvi privuku posetu i predstavljaju marketinški fokus za region. Uz to, ne treba zaboraviti da region ima neke veoma privlačne ruralne pejzaže koji uključuju živopisne klisure reka (Grdelica i Vučje), planine (Kukavica, Radan, Besna Kobilica i brojne druge), jezera (Jovačko i Brestovačko, kao dodatak primarnoj atraktivnosti Vlasinskog jezera), interesantne posede i velike površine pod šumama u celoj oblasti. Ovo obezbeđuje opštu pozitivnu sliku i okruženje za primarne atrakcije.

Proizvodne teme: Primarne atrakcije će obezbediti bazu za sledeće proizvodne teme:

- Zdravstveni i banjski turizam. On će se fokusirati na tri glavne banje u regionu, koje treba sve da se razviju i unaprede sa raznim sadržajima privlačnim za različita tržišta (zdravlje, wellness i specijalistički tretman povreda);
- Avanturistički sportovi i rekreativni turizam (orijentacija, triatlon, maraton, brdski biciklizam, paraglajding, trekning, biciklističke ture i kampovanje);
- Arheološka nalazišta i istorijska zdanja;
- Religijske atrakcije;
- Prostori za tranzitni turizam;
- SIKE (sastanci, inicijative, konferencije i izložbe) u rekonstruisanim banjskim prostorijama; i,
- Ruralni turizam i agro turizam.

Gore navedene proizvodne teme trebalo bi da budu u centru regionalne marketinške kampanje.

Potencijalna tržišta: Glavni izvori tržišta u oblasti, koje treba ciljati u regionalnoj kampanji, trebalo bi da budu sledeći

- Regionu južne i centralne Srbije kako za turiste tako i za poslovne posetioce;
- Domaći, regionalni i međunarodni tranzitni saobraćaj duž puta E-75;

- Edukativne posete osnovnih i srednjih škola kao deo obaveznog broja dana propisanog od strane Vlade Srbije za putovanja;
- Specijalni zdravstveni tretmani; sport, rekreacija, kampovanje i avanturističke grupne aktivnosti; arheološka i religiozna udruženja i grupe; i,
- Prekogranično međunarodno tržište u Bugarskoj i Makedoniji, posebno u oblastima koje se graniče sa južnom Srbijom.

6.2 Glavne aktivnosti koje treba ostvariti

Ključne aktivnosti koje treba ostvariti kako bi se razvio turizam u južnoj Srbiji bile bi sledeće:

Osnivanje regionalne turističke organizacije koja bi promovisala i marketinški nudila turističke atrakcije ovog dela Srbije. Poseta trgovinskim sajmovima balkanskih zemalja kako bi se promovisao region kao celina (pre nego kao individualne opštine) u vezi sa Turističkom organizacijom Srbije. Izraditi regionalni logo, marketinšku temu i reklamni materijal za region;

Privući posetioce u tranzitu duž puta E75 obezbeđivanjem vidljivijih i udobnijih smeštajnih objekata duž puta. Obezbediti strateške turističke oznake od E-75 do osnovnih atraktivnih lokacija i duž planiranih turističkih staza.;

Produžiti broj noćenja posebno u vezi sa poslovnim posetiocima Vranju i Leskovcu tako što će se nuditi putovanja do odgovarajućih atrakcija u blizini gradova;

Identifikovati niše tržišta koja se mogu ciljati u Srbiji i u regionu Balkana kao što su arheološke interesne grupe, sportske i rekreacione organizacije, kampere i religiozne grupe ili udruženja;

Identifikovati potencijalne lokacije za održavanje takmičenja ili okupljanja ljudi koji se bave sportovima u prirodi ili avanturističkim sportovima kao što su paraglajding, ili orijentacija, brdski biciklizam i triatloni u regionu. Pozvati zainteresovane organizacije i društva da posetete ove lokacije imajući u vidu održavanje godišnjih ili specijalnih dešavanja;

Razviti prekogranične regionalne partnerske inicijative sa Makedonijom i Bugarskom koja bi omogućila lakši pristup i veze sa putničkim agencijama u ovim zemljama, posebno u pograničnim oblastima;

Unaprediti i proširiti zdravstvene i banjske smeštajne objekte u Sijarinskoj Banji, Vranjskoj Banji i Bujanovačkoj banji da bi se stvorili objekti svetske klase u zdravstvenom, banjskom i specijalističkom tretmanu u njima. Ovo bi trebalo da bude urađeno tako što bi se prvo razvili idejni planovi za svaku od oblasti, po principu integrativnog smeštaja, a zatim tržištu ponudili i to relevantnom privatnom sektoru ili organizacijama;

Razviti integrisani smeštajni model za osnovne atrakcije, pre svega za objekte u banjama i za Vlasinsko jezero u prvom krugu. Ovo bi značilo sveobuhvatan pristup: poboljšanju i razvoju objekata; privatnom sektoru ili investitorima; upravljanju i održavanju objektima i turizmu održivom u odnosu na prirodnu sredinu. U slučaju Vlasinskog jezera podrazumeva se da Misnistarstvo za ekonomiju i regionalni razvoj namerava da podrži integralni razvoj ove oblasti mada nije jasno kako će ovo biti urađeno. CRJPO bi trebao da prati napredovanje ovog projekta i da ponudi asistenciju;

Razviti potencijalne rute širom regiona koje bi mogle povezati primarne i sekundarne atraktivne lokacije i istražiti lepe prirodne pejzaže. Rute bi trebalo da budu označene znacima po temama ili u odnosu na primarnu lokaciju. Ovo bi trebalo uraditi u vezi sa unapređenjem životne sredine duž tih staza;

Razviti program ruralnog turizma sa smeštajem u domaćinstvima u regionu koji bi potpomogao širenju smeštajnih kapaciteta, poboljšao kvalitet i omogućio posetiocima da iskuse način života u ruralnim oblastima;

Započeti arheološki i program konzervacije građevina za region koji bi podržao poboljšanje istorijskih mesta (kao što su Caričin Grad, Kale Krševica i Jašunjski manastiri) i istorijska zdanja za alternativno korišćenje, uključujući i u turističke svrhe;

Uspostaviti obrazovne veze između Više trgovačke škole u Leskovcu (odsek za turizam) i nacionalnih kurseva za turizam i ugostiteljstvo u Beogradu i Novom Sadu (takođe i u Skopju) kroz uvodne i kratke kurseve. Preispitati podršku učenicima na lokalnu da pohađaju ove kurseve.;

Uraditi kategorizaciju hotela i smeštajnih kapaciteta za regione koja bi ustanovila koje bi bilo potencijalno tržište u sledećih pet godina za smeštaj posetioca, na kojoj lokaciji, i u kojoj kategoriji smeštaja. Nenastanjene zgrade treba identifikovati kao deo ove procene za hotelsku upotrebu i ponuditi privatnom sektoru;

Obezbediti raščišćavanje okoline na primarnim turističkim atrakcijama Vizantijskih ruševina u Caričinom gradu i kod manastira Sv. Prohor Pčinjski;

Pripremiti prioritetne planove obnove grada za Leskovac i Vranje za centar grada kao i za Vlasotince, Preševo, Bujanovac i Lebane nakon toga;

Uspostaviti programe o značaju zaštite životne sredine u osnovnim i srednjim školama i lokalnim zajednicama kako bi se razvilo bolje razumevanje uticaja održivog razvoja i životne sredine;

Ispitati obezbeđivanje finansijskih inicijativa za investitore u regionu, kao što su periodi rada oslobođeni od plaćanja poreza ili niskih kamata. Uz to, trebalo bi da postoje grantovi/olakšice za konzervaciju starih zgrada u hotelske svrhe; i

Razviti novi turistički proizvod na Besnoj Kobili i Kukavici na duđe stazena primer, što bi trebalo da omogući da se poseta proširi sa opterećenih centara i obezbedi smeštaj za skijanje, avanturističke sportove, trekning i ostale rekreativne aktivnosti u prirodi.

6.3 Prioritetni projekti

Sledećih devet projekta su identifikovani kao prioriteti za implementaciju u sledećih pet godina i izabrani su sa liste u *Delu 6.2* kao prioriteti:

- Program boravka u domaćinstvima u ruralnom turizmu;
- Regionalna turistička organizacija;
- Marketinška studija smeštaja posetioca;
- Integrisani razvoj resora banjskog lečenja;
- Uslužni objekti duž puta E-75;
- Projekti obnove centara gradova;
- Poboljšanja prirodne sredine za glavne turističke atrakcije;
- Turističke putanje i signalizacija za pravce kretanja ; i
- Projekat marketinga regionalnog turizma.

Ovi projekti su opisani u *Delu 7*.

7 PRIORITETNI PROJEKTI ZA RAZVOJ TURIZMA

7.1 Program boravka u domaćinstvima u ruralnom turizmu

2005-2006 EAR je finansirala projekat za smeštaj u okviru ruralnog turizma za oko EUR 100.000. Ovaj projekta je implementirala NVO Resurs Centar iz Leskovca, gde su registrovana domaćinstva za smeštaj, izvršene neke obuke za vlasnike i pripremljen dokument za smeštaj (*Ruralni Turizam u Južnoj Srbiji: Katalog smeštajnih objekata*). Katalog je identifikovao privatni smeštaj u kućama u Bujanovcu, Vranju, Vladičinom Hanu, Surdulici, Medveđi i Crnoj Travi (sa detaljima za kontakte). Nekih 80 domaćinstava ispunilo je kriterijume koji su zahtevani i ona su registrovana i uključena u katalog. Međutim, mnoga druga, uključujući izvestan broj u Bosilegradu i Trgovištu su želeli da budu uključeni ali nisu imali zahtevane osnovne uslove. Kao posledica, postoji zahtev i mesta da se proširi obezbeđenje smeštaja u privatnim domaćinstvima u ovom kraju. Resurs Centar je podneo zahtev za finansiranje u 2008. Nacionalnom investicionom planu da bi nastavio ovaj program u narednoj godini.

Ovim projektom se zahteva finansiranje u narednom petogodišnjem periodu kako bi se obezbedila dugoročna posvećenost smeštaju u domaćinstvima i potencijalnom sticanju dohotka na bazičnom nivou. Projektom se namerava da se preduzmu sledeće ključne aktivnosti:

- Osnivanje regionalne organizacije koja bi obezbeđivala kratke kurseve (i studijske posete primerima najbolje prakse), nudila savete o relevantnim pitanjima, obezbeđivala marketinške aktivnosti i sistem informisanja za posetioce, obezbeđivala finansiranje po potrebi i lobirala na opštinskom i nacionalnom političkom nivou u ime vlasnika smeštaja;
- Sprovodila kratke kurseve o uslužnom menadžmentu, keteringu, finansijskom upravljanju, svesti o zaštiti životne sredine, obuke za turističke vodiče i marketing za vlasnike. Obezbeđenje studijskih putovanja primerima najbolje prakse;
- Pregled sistema kategorizacije postojećeg smeštaja i njegovo poboljšanje u saradnji sa opštinama;
- Identifikovala izvore finansiranja za poboljšanje smeštaja u domaćinstvima putem grantova, pozajmica uz niske kamate i druge finasijke inicijative;
- Obezbeđivala uslova za razvoj domace radinosti
- Sprovodila marketing za smeštaj kroz website tehnologiju, trgovačke sajmove, dizajn i izdavanje brošura ; i
- Ispitivala mogućnosti za razvoj zanata zajedno sa smeštajem u domaćinstvima;
- Razvijala programe o značaju životne sredine za održivo pružanje smeštaja posetioca; i
- Identifikovala domaćinstava za uključivanje.

Ovaj projekat bi počeo 2009. i trajao bi pet godina. Procenjeno je da bi koštao **US\$ 500.000**.

7.2 Regionalna turistička organizacija

Već je učinjen izvestan napredak u formiranju regionalne turističke organizacije kao što je opisano u *Delu 4.1*. Trenutno gotovo polovina opština pokazuje interes za ovo i bitno je da se nastavi ovaj povoljan tok i da se sve opštine i njihove turističke organizacije obuhvate u okviru regionalne organizacije, i da se ona zvanično registruje. Bez ove organizacije predložene marketinške aktivnosti koje su navedene u *Delu 6.2*, i čine *Projekat 7.9* dole, ne mogu biti efektivno sprovedene.

CRJPO može imati korisnu ulogu u doprinosu da se osnuje regionalna turistička organizacija. Ovo se može sprovesti kroz pružanje saveta, obezbeđivanje tehničke ekspertize, obezbeđivanja političke podrške za njene aktivnosti, i bila bi zasnovana na stalnoj i *ad hoc* osnovi. U početku, opis delatnosti se može uraditi u

saradnji sa zainteresovanim predstavnicima opština o tome kakva je pomoć potrebna i šta CRJPO može efikasno da uradi. Uz to, važno je skicirati koje korake treba preduzeti da bi se zvanično registrovala organizacija. CRJPO osoblje može preuzeti ovaj posao kao rani projekat.

7.3 Marketinška studija smeštaja posetioca

Postoji potreba da se sprovede detaljno marketinško ispitivanje hotela u regionu koje bi otkrilo koja bi potencijalna potražnja bila u narednih pet godina za smeštaj posetioca, na kojoj lokaciji i u kojoj kategoriji ponude. Ovo bi uključilo smeštaj duž puta E-75, u glavnim gradovima (Vranje i Leskovac) i u manjim opštinama (kao što su Vlasotince, Lebane, Bujanovac, Bojnik, Vladičin Han i Preševo). Ova analiza bi trebalo da ispita segmente tržišta, preciznije potencijal za biznis, tranzit, događaje i smeštaj vezan za banje, na primer. Kao deo ovoga, potencijalne prazne zgrade (sa informacijama o vlasništvu nad njima) bi mogle da se iskoriste za hotelski smeštaj. Ova imovina bi trebalo da se istestira na tržištu u regionu, na nacionalnom nivou i u privatnom sektoru.

Uz to, i kao deo ove studije, bilo bi neophodno ispitati mogućnosti za obezbeđenje finansijskih podsticaja za investitore, kao što su periodi bez naplate opštinskih taksi (tipično godinu ili dve) za investicije, **niske kamate za kredite, subvencije za objekte pod zaštitom, smanjenje naknada za koriscenje gradjevinskog zemljišta i druge mere koje bi mogle da privuku smeštaj dobrog kvaliteta u region.** Ovo bi trebalo da se uradi kao rani prioritetni projekat koji bi predstavljao osnovu za sledeći rad u vezi sa tim (tačnije *Projekat 7.4* i *Projekat 7.5*). Trebalo bi da ga uradi stručnjak za turistički marketing sa posebnim poznavanjem sektora hotela u Istočnoj i Centralnoj Evropi. Procenjeni trošak mogao bi biti **US\$50,000-US\$100,000.**

7.4 Integrisani razvoj resora banjskog lečenja

Tri glavne banje u regionu su Vranjska Banja, Sijarinska Banja i Bujanovačka Banja. Sve objekte treba unaprediti kroz sveobuhvatan pristup integralnog razvoja resora koji bi se sproveo kroz partnerstvo javnog i privatnog sektora. Jedan od problema za ove oblasti je značajna konkurencija ostalih poznatih banja u Srbiji.

Ovaj projekat bi imao kao rezultat urađene idejne planove za svaku lokaciju koji treba da uključe nove proizvode u resorne objekte (rekreacione, tretman sportskih povreda, wellness, masaža i aromaterapija) i uključivanje objekata namenjenim porodicama koji bi pomogli da se produži vreme zadržavanja posetioca. Jasno je i da je važno razviti objekte za sve sezone za sve lokacije. Model za integralni resor treba skicirati, opcije za partnerske strukture i uloge ključnih činioaca, mogućnosti finansiranja i razvojne pristupe. Svaka banjska lokacija trebalo bi da razvije temu ili specijalizaciju. Tako Bujanovačka Banja treba da se fokusira na privlačenje saobraćaja sa puta E75 i da ima hotel usredsređen na tranzitne i posetioce koji se kraće zadržavaju, Vranjska Banja se može koncentrisati na specijalističke tretmane a Sijarinska Banja na wellness, tretmane u vodi i odlike lokacije sa gejzerom. Rekreacione opcije kao što su vodeni tobogani i vodeni parkovi takođe mogu biti uvršteni u atraktivan pejzaž u Sijarinskoj Banji posebno, ali takođe možda i u Vranjskoj Banji.

Uz to, projekat bi trebalo da ustanovi koje uloge lokalni stanovnici (u Sijarinskoj Banji i Vranjskoj Banji), Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo za ekonomiju i regionalni razvoj, opštine i Energo Projekt (u Sijarinskoj Banji) treba da imaju. Novi objekti u pogledu kvaliteta i raznovrsnosti treba da se dodaju u oblast koja je unapređena u pogledu životne sredine. Dugoročni menadžment i režim održavanja treba da se uspostavi kao deo investicionog razvojnog modela za privatni sektor.

Kada se ovaj aspekt posla završi od strane turističkih i razvojnih stručnjaka, onda bi projekat bio nastavljen kroz drugu fazu koja bi testirala tržište za koncepte i razvojne pristupe. Zatim, potencijalno zainteresovani investitori na Balkanu i u Centralnoj Evropi treba da se kontaktiraju da bi se razgovaralo o validnosti predloženih projekata, posetile lokacije i zatim odobrili i detaljno uobličili razvojni modeli tamo gde je to primenljivo. Dokument koji bi rezultirao iz ovog projekta bi se koristio kao osnova za sledeću

fazu projekta, koja bi bila poziv za izražavanjem interesa i za tendere za privatni sektor da razviju predložene nacрте.

Procenjeni budžet ovog projekta bio bi **US\$100.000**. Priprema materijala za tendere i evaluacija tog proces bio bi sledeći projekat u nizu. Detaljni planovi za razvoj lokacije bili bi razrađeni od strane joint venture partnerske firme koja dobije prava za svaku od lokacija. Ovaj projekat bi znači bio prva faza dugoročnog razvojnog procesa.

7.5 Uslužni objekti duž puta E-75

Interspid tržišni centar na E-75 Makedonskoj granici je razvoj duž puta koji uključuje hotel, kupovinu, kafe/restorane, kancelarije i tranzitne objekte u jednu modernu dizajnersku temu. Njega bi trebalo koristiti kao model za obezbeđivanje sličnih objekata, možda samo hotel i nekoliko prodavnica na nekim lokacijama, ili možda više na drugim mestima duž puta E-75. Tako, ovakve objekte treba obezbediti na mestima ukštanja puta E-75 sa skretanjima za Vranje, Bujanovac, Presevo, Leskovac i Vladičin Han kako bi se putnici ohrabрили da se zaustave na ovim lokacijama, možda da prenoće ili čak da krenu u kraći obilazak. Cilj bi bio da se preuzme neka korist od tranzitnog saobraćaja u regionu. U vezi sa ovim razvojem trebalo bi osigurati poboljšanje sredine duž puta, što uključuje čišćenje smeća, unapređenje pejzaža i zasada i racionalizaciju ili otklanjanje oglasnih tabli. Ovaj projekat bi, u idealnom slučaju, trebalo početi nakon dobijenih rezultata Studije tržišta smeštaja posetioca (vidi *Projekat 7.3*) kako bi se ustanovilo koji standard smeštaja bi bio odgovarajući za koju lokaciju. On bi identifikovao mesta i vlasnike nad zemljištem, neophodna poboljšanja okoline (i troškove) i obratio bi se zainteresovanim investitorima u privatnom sektoru. Procenjeni trošak za ovaj posao bio bi na nivou **US\$50,000**.

7.6 Projekti obnove centara gradova

Kao prioritetni bi bili urađeni projekti obnove i poboljšanja životne sredine za dva centra gradova, za Vranje i Leskovac. Slični projekti mogu se u kasnijoj fazi preduzeti za Vlasotince (fokusirajući se na poboljšanja životne sredine i konzervaciju zgrada pod zaštitom), za Presevo, Bujanovac i Lebane.

Sledći elementi trebalo bi da budu uključeni u projekat:

- Navesti mehanizme za partnerstva kao i ko su ključni činioци za uspeh projekata;
- Identifikovati mogućnosti i oblasti za razvoj centara;
- Identifikovati zahteve za konzervacijom i potencijalne korisnike i aktivnosti za istorijska zdanja;
- Napraviti strategiju izgleda grada i pejzaža za centre gradova (ključne tačke na zemlji, prostore, staze i oblasti koje treba poboljšati);
- Identifikovati prioritetne prostore za aktivnosti i navesti predloge (idejne planove) za njih;
- Zacrтati petogodišnji program implementacije; i
- Navesti potrebne izvore finansiranja, kao i agenciju za implementaciju.

Akcije koje su gore navedene predstavljaju prvi korak dugoročnog procesa obnove za ove centre gradova. Procenjeni trošak za ovaj projekat za svaki centar grada (Vranje i Leskovac), u zavisnosti od veličine oblasti koja bi se pokrila, bio bi grubo procenjen na US\$50,000. Zatim, identifikovane pod-projektne ili prioritetne oblasti za akciju bi trebalo da imaju pripremljene detaljne planove (od strane arhitekata, planera grada i pejzažnih arhitekata) i oni bi zatim bili oglašeni na tender za rekonstrukciju.

7.7 Poboljšanja prirodne sredine za glavne turističke atrakcije

Manastir Sv.Prohor Pčinjski i Caričin Grad, vizantijsko arheološko nalazište, su ključne atrakcije u regionu. Njih treba unaprediti kao destinacije za posetioce. Ovaj projekat bi obezbedio podršku za ova poboljšanja. U slučaju Sv.Prohора Pčinjskog on bi podržao inicijative bujanovačke opštiske turističke organizacije na toj lokaciji a u slučaju Caričinog Grada bi podržao rad koji su izveli arheolozi i njihov

predlog podnet za 2008. za finansiranje iz NIPa. Za obe destinacije trebalo bi da postoje detaljni planovi za poboljšanje okoline. Jasno je da u svakom projektu treba da postoje različiti elementi. Na primer, za manastir Sv. Prohor Pčinjski treba razmotriti inicijativu “zlatne ruke” a u slučaju Caričinog Grada treba napraviti evaluaciju projekata podnetih NIPu i kako ovaj projekat može da ih podrži. Bez obzira, za svaki projekat treba da budu urađeni detaljni planovi koji bi uključivali sledeće elemente:

- Inicijalni idejni plan da se identifikuje strategija poboljšanja za oblast (1:2.000 razmera);
- Veća i manja poboljšanja pejzaža koja bi uključila zelenilo, staze i opremu za ulice (uključujući i lokalnu signalizaciju i informaciju/prevod, osvetljenje i prostore za sedenje) (1:500 ili 1:1.000 razmer);
- Upravljanje posetiocima za ove oblasti kojim bi se posetioci proveli kroz celu oblast od recepcije do izlaza, uzimajući u obzir i vremenske zahteve (posebno za Sv.Prohor Pčinjski) (1:1.000 razmer);
- Nacrt i dizajn za objekte za parkiranje vozila i autobusa i oblasti za prijem posetioca (1:500 i 1:1.000 razmera).

Uz to, režim upravljanja i održavanja okoline unutar i oko ovih mesta (iznošenje smeća i održavanje objekata) bi trebalo zacrtati. Ovo bi uključivalo i koja ustanova bi preuzela odgovornost za ovo, troškove, prihode i kako bi to bilo primenjeno. Procenjeni trošak za ovo bio bi **US\$50.000-100.000** za svaku od ove dve lokacije. Planovi koji bi bili pripremljeni trebalo bi da sadrže dovoljno detalja da se mogu iskoristiti za tender za implementaciju početnih faza posla. Caričin Grad kao projekat bi trebalo uraditi u saradnji sa Zavodom za zaštitu spomenika i sa Ministarstvom kulture.

7.8 Turističke putanje i signalizacija za pravce kretanja

Signalizacija za pravce kretanja u turističkim atrakcijama je neadekvatna u čitavom regionu. Ima nešto retkih znakova u standardnom braon turističkom formatu, ali većina ih to nije, a mnogi su neupadljivi i neprimereni. U slučaju nekih mesta, kao što su Jašunjski manastiri, bilo bi ih nemoguće pronaći bez detaljnog poznavanja lokalnih puteva. Lokacija braon turističkih oznaka od puta E-75 do glavnih turističkih destinacija (Manastir Prohor Pčinjski, Vlasinsko jezero, Vranjska Banja, Sijarinska Banja i Caričin Grad posebno) treba da budu isplanirana i adekvatno locirana. Druga grupa znakova treba da bude više lokalnog karaktera i upućivala bi posetioce na zanimljive lokacije kao što su one u Vranju, Leskovcu i Vlasotincu na primer (muzeji i zgrade pod zaštitom). Oni bi bili tematski i imali bi regionalni logo.

Neki turistički krugovi su navedeni u ovom izveštaju (vidi *Sliku 6.1*) koji bi povezali i primarne i sekundarne turističke atrakcije i proveli posetioce kroz živopisnu prirodu. Oni bi bili obeleženi kao tematski putevi ili do primarnih atrakcija. Turistički kružni putevi koje predlažemo su sledeći:

- E75-Leskovac-Lebane-Caričin Grad- Radan planina Bojnik- Leskovac:
- E75-Vlasotince-Crna Trava-Vlasinsko jezero-Surdulica-Vladičin Han; i
- E75-Manastir Sv.Prohor Pčinjski –Makedonija.

Ovaj posao bi trebalo da bude urađen uz sređivanje okoline i akciju čišćenja duž ovih staza i puteva. Ovaj projekat bi trebalo da u početku potvrdi turističke cirkularne puteve, sve teme, da identifikuje koja su sređivanja okoline potrebna (kao i troškove) i da ustanovi koji su zahtevi Vlade koje treba ispuniti da bi se implementirao ovakav projekat. Ovo bi moglo biti učinjeno samostalno od strane CRJPO i opština na koje se odnosi. Brošure se mogu napraviti za svaki od puteva i mogu se deliti na lokacijama i u hotelima duž puta E75.

7.9 Projekat marketinga regionalnog turizma

Ovaj projekat bi bio jedna od prvih koordiniranih marketinških inicijativa koje bi pokrenula regionalna turistička organizacija (vidi *Projekat 7.2*). U početku bi trebalo da stručnjak za tržište turizma definiše neophodne aktivnosti i ciljna tržišta. Verovatno je da bi osnovne akcije uključivale sledeće:

- Definisati jasan regionalni brend/imidž, logo i marketinšku temu za južnu Srbiju;
- Identifikovati ključna tržišta (Balkan i Centralna Evropa) za potencijalne posetioce;
- Uspostaviti potencijal za websajt i internet veze sa informacijama o smestajnim kapacitetima;
- Razviti strategiju za predstavljanje regiona na regionalnim sajmovima turizma; i
- Pripremiti regionalni marketinški materijal.

Ovaj projekat bi takođe postavio program implementacije sa odgovarajućim troškovima. Procenjeni budžet za ovaj posao bio bi oko US\$ 30,000.

8 PROGRAM ZA IMPLEMENTACIJU PROJEKATA

8.1 Faze programa

Dole je navedeno kako će se program podeliti u faze za prioritetne projekte koji su identifikovani u *Delu 7*. Program identifikuje približni period vremena za koji bi se projektne aktivnosti odvijale, a ne pravo trajanje projekta u s smislu meseci rada. Glavne agencije za implementaciju su prikazane. Neki od projekata bi zahtevali pomoć konsultanta a neki ne (ovo je pojašnjeno u *Delu 7*).

Jasno, novi projekti mogu biti identifikovani koji bi pratili ove i bili implementirani od 2009. nadalje. Važno je da ovaj izveštaj koji navodi prioritetne projekte u turizmu može biti ažuriran svake godine uzimajući u obzir napredak i promene.

SLIKA 8.1 FAZE PROJEKATA

PRIORITETNI PROJEKTI / NEDELJE	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Glavi implemenator
Program boravka u kućama u ruralnom turizmu							Resurs Centar Leskovac
Regionalna turistička organizacija							CRJPO-OPŠTINE
Marketinška studija smeštajnih kapaciteta							CRPO
Integralni razvoj resora lekovitih banja							CRJPO-OPŠTINE
E75 put- kapaciteti za pružanje usluga duž puta							CRPO
Projekti obnove gradski centara							CRJPO-OPŠTINE
Poboljšanje životne sredine za glavne turističke atrakcije							CRJPO-OPŠTINE
Turistički rute i signalizacija							CRJPO-OPŠTINE
Regionalni turistički marketing							CRPO-REG TURIST ORG

8.2 Sledeći koraci

Neposredni sledeći koraci za implementaciju ovih projekata trebalo bi da budu sledeći:

- Odobrenje ovog izveštaja i projekata koje sadrži od strane CRJPO;
- Prihvatanje ovog izveštaja od strane opština i glavne grupe za turizam;
- Identifikovanje potencijalnih izvora finansiranja za implementaciju projekata, posebno za sledeću godinu;
- Postavljanje jasnog programa i budžetskog okvira za sledeće dve godine implementacije projekta; i,
- Priprema opisa posla za svaki od projekata koji će se implementirati u narednoj godini.